

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

NAGY PÁL

Levágott ujjak, megsebzett arcok

(Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18 - 19. században)¹

A 18 - 19. századi vizsgálati jegyzőkönyvek, tanúvallomások, személyleírások, útlevelek és orvosi láttelek tanúsága szerint sok cigány ember viselt magán különös testi jegyeket. A sebhelyek, himlőhelyek, bibircsókok, billognyomok, guganyomok, golyvák, megroggyant derekak, sérvek, sánta lábak, csonka kezek, beszakadt koponyák, megvágott arcok, csorba fogsorok, hályogos szemek mögött többnyire egyáltalán nem, vagy csak részlegesen rekonstruálható emberi sorsok húzódnak. Az életutak megismerésénél is nagyobb gondot jelent a kutatás számára a különös testi jegyek értelmezése, mentalitástörténeti összefüggéseinek feltárása. Sőt, már annak megállapítása sem egyértelmű, hogy egyáltalán beszélhetünk - e ilyen összefüggésekről, azaz a különös testi jegyek között vannak - e olyanok, amelyeknek szakrális-rituális jelentőséget tulajdoníthatunk, illetve olyanok, amelyek mögött valamilyen különleges gondolkodásmód és világkép rejlik. Feloldhatatlan dilemmába kerülünk, amikor feltesszük a jelenleg csak

részlegesen megválaszolható, ám szükségszerűen felvetődő kérdést: a cigány emberek stigmáinak egy része kapcsolatba hozható - e a gyásszal, a vérbosszúval, a férfivá válással, esetleg valamilyen bátorsági próbával, közösségen belüli büntetéssel, vagy bármely más szabállyal, jogszokással ?

A cigány közösségek belső szerveződésének, s a hétköznapi élet szokásainak történetéről jelenleg még rendkívül keveset tudunk, különösen csekélyek az ismereteink a vallásról. A cigányok múltbeli vallási életéről szólva, az adatok szűkössége miatt többnyire beérjük sommás megállapításokkal: közömbösek voltak a vallás iránt, illetve alkalmazkodtak a környezetükhöz. Pedig a 17. század végén az úti beszámolók szerint még létezett valamilyen egyedinek mondható "cigány vallás". Jacob Tollius németalföldi utazó 1687 - ben arról írt, hogy a Magyarországon, Erdélyben és a Balkánon élő cigányoknak különleges szokásaik, erkölcsük és nyelvük van, vallásukról is szót ejt: "*Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a*

1JEGYZETEK

Dolgozatunk megírásához ún. feudális kori, azaz 1848 előtti forrásokat használtunk fel.

keresztények uralma alatt vannak, egyébként pedig pogányok, vagy -ahogyan mondani szokták- vallás nélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szokás szerint." Autochton cigány hitvilág meglétére utal Eduard Brown angol utazó 1669. évi útleírása is. Szerinte a cigányok *"lábukat és kezüket az alkanna nevű növényvel vörösre festik, mivel a hideg és zord időjárás ellen hatásosnak képzelik. Az asszonyok némelyike még a haját is befesti"*.

Tollius és Brown szûkszavú adatai nem segítenek különösebben a dolgozatunk tárgyául választott konkrét probléma, a 18 - 19. századi testi jegyek értelmezésében, mégsem hasztalan rajtuk elgondolkodni. A 18. században Magyarországra érkező cigány csoportok némelyikénél, amelyek a régebben itt élőkénél archaikusabb kultúrát hoztak magukkal, még eleven lehetett a németalföldi utazó által említett nem keresztény istenhit. Ez a megállapítás sajnos gyenge lábakon álló hipotézis marad, mert egyetlen 18. századi forrás sem erősíti meg. A 17. század után egyáltalán nincsenek adatok a vörös festék használatáról sem, Brown leírásából azonban nyilvánvaló, hogy az identitás fontos részét képező vizuális jelek összefüggnek, illetve összefügghetnek a hiedelmekkel. A művészetetnológiai kutatások is azt bizonyítják, hogy a testen megfigyelhető jelek kifejezhetnek vallási motivációkat. Ennek alapján talán nem megalapozatlan arra gondolnunk, hogy a 18 - 19. századból ismert különös testi jegyek némelyikének köze lehetett valamilyen -számunkra ezidáig ismeretlen- rituális szabályhoz, hiedelemhez, különleges szokáshoz. Ha

valamelyest is helyesnek bizonyul ez a logika, akkor a különös testi jegyek a vizuális jelek komplex rendszerébe tartozó tárgyi motívumokhoz hasonlóan, a cigány identitás speciális kulturális közvetítőiként értelmezhetők.

A források 150 - 200 évvel ezelőtt nem azzal a szándékkal keletkeztek, hogy a cigányokkal történt eseményeket megmagyarázzák. A személyleírások, a látletelek és az útlevelek közlik ugyan, hogyha valakin különös testi jegy található, de az esetek többségében nem nyújtanak útmutatást arról, hogy pontosan miért kerültek a viselőjükre. Az iratokat megfogalmazó tisztviselők számára valamely testi sajátosság csupán egy praktikus szempontból figyelemre méltó különös ismertető jel, eredete és jelentősége nem fontos. A személyleírások célja az volt, hogy megkönnyítsék valamely körözött személy kézre kerítését, az útlevelek a cigányok ellenőrzését és azonosítását szolgálták, orvosi látletet pedig leginkább akkor vettek fel róluk, amikor elítélték őket, s meg kellett állapítani, hogy büntethetők - e testi fenyítéssel. Különlegesebbek azok az orvosi iratok, amelyek verekedés miatti peres eljárások során készültek megvert, vagy meggyilkolt emberekről.

A gázsók a 18 - 19. században is ugyanúgy felületes ismeretekkel rendelkeztek a cigányokról, mint napjainkban. A mai Magyarországon pl. majdnem minden nem-cigány ember észrevette már, hogy a cigány asszonyok néhány lépéssel a férjük mögött mennek az utcán, s ezt a felismerését valódi tudásként értelmezi, sőt értékítéletet alkot a tapasztalt

jelenségről. Pedig a gázsóknak ez a megfigyelése nem árulkodik másról, minthogy van szemük, s látnak vele. Tényleges ismereteik akkor lennének a cigányokról, hogyha a gázsókétől eltérő viselkedésük okait is megértenék. Nem volt ez másképp a 18 - 19. században sem. A cigányok életének a gázsók világával nem érintkező dimenziói titokzatosak és érthetetlenek voltak. Ha történeti antropológiai kérdéseket teszünk fel, s megpróbálunk a cigány közösségek belső életébe látni, lépten - nyomon belebotlunk abba az akadályba, amit a cigányok saját írásbeliségének hiánya jelent.

A forrásokat létrehozó gázsók a cigányokkal történt eseményeket -még akkor is, hogyha cigányok egymáshoz való viszonyáról volt szó- önmaguk fogalmaival, önmaguk értékrendje szerint, önmaguk számára érthető módon foglalták írásba. A cigányok maguk is arra törekedtek, hogy életük dolgait a gázsók számára elfogadható, elhíhető és érthető módon adják elő. Még azok a cigányok is, akik ténylegesen nem voltak birtokában gázsók tőkének, el akarták hitetni, hogy rendelkeznek a gázsók szemében fontos javakkal és értékekkel. Ezzel párhuzamosan arra is vigyáztak, hogy a gázsók értékrendje és jogrendszere szerint nem elfogadható cigány szokásokat és erkölcsi törvényeket elrejtse. Az iratok a cigányság életének azon oldalait ismertetik meg velünk, amelyek a gázsók számára láthatóak voltak, illetve amelyeket a cigányok látni engedtek. Az intimitás, az érzelem - és gondolatvilág nem tartozott ide.

A 18. század derekától, amikor az abszolutista állam tudatosan igyekezett a helyváltoztató, nehezen ellenőrizhető társadalmi rétegek

rokonsági rendszereinek kereteit szétzilálni, a cigányok rejtőzködési stratégiája egyre nehezebben volt tartható, mert a központi kormányzat és a helyi igazgatási szervek egyre mélyebben beleavatkoztak a cigányok legbensőbb életébe is. A 18. és a 19. században is érkeztek azonban olyan újabb cigány csoportok, amelyeket az államhatalom törekvései még nem értek el, s ez határvonalat vont a cigány közösségek közé. Minden cigányokról rendelkezésünkre álló forrásadatot ennek figyelembevételével kell értékelnünk. Hogyha bizonyos jelenségekről -pl. a különös testi jegyeiről-, az a benyomásunk, hogy semmiben sem különböztek a gázsókétől, ez meglehetősen lehet, mert az archaikusabb kultúrájú, a rejtőzködési stratégiát még őrizni tudó közösségekben élhettek különleges erkölcsök és szokások, ám a források fentebb elmondott jellegéből adódóan, titokban maradtak.

A kései történetkutatóknak, akinek nincs módja résztvevő megfigyelésre, kérdőíves vizsgálatokra és interjúk készítésére, cigány emberek tanúvallomásainak elejtett félmondait, véletlenszerű utalásait kell a forráskritika pengéjével boncolgatnia. Az írásban rögzített konkrét adatok hiányában gyakran kell a történeti logikára támaszkodnia, de vigyázva, hogy képzelete ne vigye túl azon a határon, amely a tudományos érvelést a találgatástól elválasztja. A történetkutatói dilemma feloldását az empirikus kutatásokat folytató tudományágak segíthetik, mostani dolgozatunknál sajnos rendkívül csekély mértékben. Az etnográfusok, az antropológusok és a szociológusok elsősorban közösségen belüli büntetéseket és gyászhoz

kötődő szokásokat ismernek.¹ A házasságtörő asszonyok orrának megcsonkításáról és kopaszra nyírásáról, gyermeknyomorításokról, valamint a gyászideji rituális hajlevágásról és szakállviselésről vannak -gyakorta bizonytalan és nem kellően dokumentált- adatok, ezeknek azonban nem bukkantunk még rá a történeti előzményeire a forrásokban. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezek a büntetési módok és gyászbéli szokások a régebbi korokban nem léteztek, hanem azt jelzi, hogy a cigányok történetének forrásai nem kellően feltártak. Eltitkolásról itt nem lehet szó, a kopasz fejkendővel elfedhető ugyan, de az orr csonkaságát nem lehetett nem észrevenni, a személyleírásokból nem is hagytak volna ki egy ilyen rendkívüli testi elváltozást.

Hasonlóképpen tisztázatlan a tetoválások és a testre rajzolt különféle termékenység, bátorsági, szerelmi és egyéb jelek története is. Eddigi kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy a cigány közösségekben a testművészetnek az a válfaja volt fontosabb, amely változtatható-mozgatható jelekkel (ruházat, ruhadíszek, ékszerek, testfestés, hajviselet, a szőrzet megnövesztése vagy levágása) idézte elő a fizikai megjelenés módosulását. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a forrásokat létrehozó gázsók számára felismerhetőbb és értelmezhetőbb volt a személyi művészet azon kategóriájánál, amely a testen visszavonhatatlan változásokat eredményez (testtorzítás különböző formái).

---

¹ Ezzel kapcsolatban köszönettel tartozom Ignác Mária, Gémes Balázs, Máté Mihály és Prónai Csaba szóbeli közléseiért.

A testtorzítás legismertebb és leggyakoribb -férfiak és nők körében egyaránt előforduló- módja napjainkban a tetoválás. A cigányok között a 19. század előtt valószínűleg nem volt elterjedt, Európába érkezésük előtt sem ismerhették. A cigányok fizikai kinézetéről beszámoló legkorábbi szöveges és képi források szerzői nem tudnak arról, hogy a cigányok tetováltatták volna magukat, s a későbbi, részletes személyleírásokat nyújtó dokumentumokban sincs ennek nyoma, bizonyára nem véletlenül. Olyan feltűnő ismertető jel, mint a tetoválás, nem kerülhette el a gázsók figyelmét. Magyarországon a 19. század második feléből maradtak fenn az első adatok a cigányok tetováltságáról, elsősorban bírósági és rendőrségi iratokban.

Az 1427. augusztus 17 - én Párizs kapujánál megjelent cigányokról közli egy krónika, hogy "mindahányuknak sebek tarkították az arcukat". Rüdiger Vossen nyilvánvalónak tartja, hogy ezek a cigányok tetoválva voltak. A német kutató logikusnak tűnő nézetének elfogadására magunk is hajlanánk, hogyha elfogadható kronológiai határon belül ismernénk hasonló adatot. A tetováltságra azonban tudomásunk szerint 1427 előttről nincs utalás a forrásokban, s utána sem hosszú időn keresztül. Az a tény, hogy a cigány közösségekben a társadalomban elfoglalt hely nemhez és életkorhoz kötötten rituálisan megjelölt, arra csábíthat, hogy a Párizs mellett tanyázó cigányok sebeiben jel funkciójú hegtetoválást véljünk felfedezni, ám ha ez így volna, akkor nem lett volna mindegyik cigány arca sebes. Sebeket egyébként is lehet más okból szerezni, s ha ez egy egész közösség kulturális sajátossága, akkor olyan eseményhez köthet, amely a csoport minden

tagját egyformán érinthetett. Talán egy tekintélyes vezető feletti gyászuk jeleként sebeztek meg az arcukat, de ez a feltételezés ugyanúgy bizonytalan, mint Vossen elgondolása. Ha nem akarunk a találgatás virtuális világába kerülni, akkor kénytelenek vagyunk Wittgensteinre hallgatni: amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. Addig, amíg nem kell folyton az etnográfiai kutatások szükségességére hivatkozni, s a cigány csoportok 15. század előtti tartózkodási területeiről nem csak szórványos adatok állnak majd rendelkezésünkre.

Az emberi testen és a rajta keletkező szokatlanságokról alkotott elképzelések jellegzetesen kifejezik a kultúrák közötti különbségeket. Az empirikus és a történeti kutatások adatainak egymásra vetítése nélkül nem érthetjük meg ezeknek a különbségeknek az eredetét, s nem tisztázhatjuk az ún. "kultúra-átvétel" problémáját sem. A magyarországi cigánykutatások egyik legizgalmasabb, egyszersmind azonban legnehezebb kérdése: a cigányok világgépének mely motívumai származnak a gázsóktól, s melyek nem, illetve melyek azok, amelyek gázsóktól származnak ugyan, de a cigányok értékrendjében az eredetivel ellenkező értelmet kaptak. A cigányoknak az emberi testről kialakult, gázsókétől eltérő elképzeléseit a tisztasági-tisztátalansági tabukkal összefüggésben ma már elég jól ismerjük. A különös testi jegyekre vonatkozó hiedelmekről viszont felületes ismereteink vannak, s mivel a történeti és a néprajzi adatok az esetek többségében nem kapcsolhatók össze, olyan kérdésekkel kerülünk szembe,

amelyeket jelenleg csupán feltenni tudunk, megválaszolni nem.

A cigányok szokásairól és hiedelmeiről szóló etnográfiai indíttatású dolgozatok némelyikében szórványos adatközlések olvashatók a testi hibákkal és testi jegyekkel kapcsolatos -elsősorban csecsemőkre vonatkozó- cigány elképzelésekről, ezek azonban egyszerű felsorolások.¹ A hiedelmek mögöttes logikájára nem kérdeznak rá, nem próbálják meg elhelyezni azokat a cigány közösségek kultúrájának rendszerében, s nem fordítanak figyelmet a gázsók hiedelemvilágával való összefüggésekre sem. Nem tudjuk pl., hogy a fizikai alkatnak, s a különös testi jegyeknek volt - e valaha valamilyen szerepe abban, hogy cigány ember fontos közösségi szerephez juthasson, illetve valamely testi hiba következtében kizáródjon a feladatvállalás lehetőségéből. Létrejöttek - e a cigány közösségekben rituális szabályok a testi hibát, különös testi jegyet viselő személyekkel való érintkezésre, s

---

¹ Mindazonáltal némely esetben információt nyújtanak arról, hogy bizonyos testi furcsaságokat a cigányok hogyan próbálnak kiküszöbölni és miképpen magyarázzák meg keltkezésük okát, ezért fontos megemlíteni ezeket. A fejlődési rendellenességgel született gyermek bajának magyarázata: anyja valakire vagy valamire nagyon rácsodálkozott terhessége idején. Ha a csecsemő füle szőrös, akkor 9 csipet sót és 9 csipet kenyeret kell a fürdővizébe tenni. A foggal született gyermeket rendkívüli tulajdonságokkal megáldott táltosnak tartják. Az árpa elleni védekezés: a szemhéjra árpahéjat kell helyezni. A rontás egyik módja: egy veres béka szemét be kell varrni, elátkozni azt, akire haragszanak, s az illetőnek szembaja lesz. Ezek a hiedelmek nem etnospecifikusak, a paraszti és a cigány kultúrára is jellemzőek, s többféle változatuk van. Részletesen nem foglalkozunk velük, mert ezidáig nem került elő olyan forrás, amellyel igazolható lenne, hogy e hiedelmek a cigányok körében a XIX. század közepe előtt is léteztek volna.

kialakultak - e különleges elképzelések az ilyen emberekről ?

Dolgozatunkban a továbbiakban arra vállalkozunk, hogy megtegyük az első lépést a történeti identitáskutatás egyik részterületén. A testi jegyeket a vizuális jelek komplex rendszerének részeként értelmezzük, de a cigány emberek biológiai státuszára koncentrálnak, a testen viselt tárgyakkal nem foglalkozunk, sem az öltözködéssel, sem a testet díszítő ékszerekkel, ezek történeti vizsgálatát külön szándékozunk majd elvégezni. A dolgozatunk tárgyát képező, fentebb már felsorolt fizikai jegyek vagy az emberi test normálistól eltérő állapotának következményei, vagy előidézői, amelyek furcsává, szokatlanná teszik a fizikai kinézetet.

A cigány emberek fizikai megjelenésével kapcsolatban nem kerülhetjük el a rasszjegyek problémáját, sem a "ki a cigány", "mi a cigány" kérdését. A gázsók számára a cigányok testalkata, arckaraktere és bőrszíne is meghökkentő volt, főleg a 18. század előtt. Önmagában ezek semmiképpen sem tekinthetők különösnek, a hétköznapi megjelenés szokatlan jeleinek, még kevésbé testi elváltozásnak, hiszen a cigányok számára természetesek és megszokottak voltak. A gázsók szemében viszont a cigány emberek megjelenése ellentétes volt az ő értékrendjükben "normálisnak" tartott biológiai karakterrel (jól mutatják ezt a cigányok eredetéről gázsók által kreált népi sztereotípiák), s bármennyire értelmetlen és valóságtól távoli is, a "cigány" fogalmához ma is élő tipikus faji képzetek kötődtek.

Az európai közgondolkodásban és a tudományosságban is a 16. század vége óta élnek mítikus elképzelések az "igazi" és "nem igazi" cigányokról. Minden cigányokkal foglalkozó kutató előbb-utóbb kénytelen körüljárni azt a kérdést, hogy amikor cigányokról beszél, akkor pontosan kikről is van szó. Nézzük ennek a szerteágazó problémának néhány aspektusát a fizikai megjelenés oldaláról.

Miként ma is, a 18 - 19. században is létezett a társadalomnak egy olyan része, amelyet cigánynak tartottak, s amely fizikai megjelenés tekintetében és genetikailag sem volt homogén. De ez nem azt jelentette, hogy egymáshoz és a környezetükhöz képest többé vagy kevésbé lettek volna cigányok vagy cigányabbak. Szociológiai értelemben mindannyian cigányok voltak koruk társadalmában, de másként.¹ Különbözőségükben is egységessé tette őket az a kulturális stílus (lényegi vonását a cigányok és a gázsók is a megélhetési módok sajátosságaiban látták), amely megkülönböztette őket a gázsóktól, még ha olykor el is mosódtak a határok. A határok kontúrja a szociális és nem az etnikai vonalak mentén volt erősebben látható. A magyarországi cigányság már a 18. században is olyan speciális társadalmi képződmény volt, amelyet nem lehet egységes etnikai ismérvekkel leírni. A helytartótanácsi rendeletekben és a törvényhatósági szabályrendeletekben használták ugyan a "**gens zingarica**" kifejezést, a

---

¹ Közismert tény, hogy napjainkban a legtöbb cigány csoport önmagát tartja "igazi" cigánynak. Ez azonban nem azt bizonyítja, hogy tudományosan értelme lenne igazi és kevésbé igazi cigányokról beszélni, hanem azt árulja el, hogyan gondolkodnak a cigányok magukról és egymásról, s mennyire féltik integritásukat.

cigány szó értelmezése gyakorlatilag mégsem tartozott azonos kategóriába azzal, hogy magyar, német, horvát, román, stb. Sokkal inkább a pásztor, koldus, csavargó, tolvaj, útonálló fogalmával volt rokon.

A cigány emberek fizikai megjelenésében a különbözőségi faktorok voltak az erősebbek, annak a folyamatnak a következtében, amit periférikus akkulturációnak nevezünk. Ennek a folyamatnak a lokális árnyalatai, s nem valamiféle archaikus indiaiság volt az, ami meghatározta a cigányok identitását. A 18-19. században cigánynak nevezett emberek kultúrája minden vonatkozásban a balkáni és a kárpát-medencei népi kultúra egészében értelmezhető, fizikai megjelenésük is. Már a 17. században is vannak halvány nyomai, a 18. században pedig bizonyos, hogy a társadalmon kívül, illetve annak perifériáján élő rétegek keveredtek egymással, s ez a folyamat egyre erősödött, főleg azután, hogy a cigány gyermekeket elszakították szüleiktől. Az eredeti közösségükből kiszakadt cigány emberek gyakran kerültek olyan nem-cigány csoportokba, amelyeknek a cigányokhoz hasonlóan specifikus vilásképe és viselkedése volt. A periférikus találkozás tipikus módja, amikor gázsó katonaszökevények cigányoknál, cigány katonaszökevények pedig gázsó pásztoroknál, betyároknál találtak menedékre.

A mai gázsók egy részének olyan cigányok az ősei, akiknek a sorsa gázsó szubkultúrákkal fonódott egybe, ugyanakkor a mai cigányok egy részének olyan gázsók az ősei, akik a 18-19. században lettek kitzsítottak, s nem térhetvén vissza természetes miliőjükbe, "cigánnyá" váltak. A 18.

század végétől a forrásokban sűrűn találkozunk olyan személyekkel, akiknek a nevéből és az életkörülményeiből cigány származásra vélünk következtetni, de nem mondják őket cigánynak, s nem dönthető el, hogy "elcigányosodott" gázsókról, vagy "elgázsósodott" cigányokról van - e szó. A szabolcsi pásztorösszeírás készítői pl. 1799-ben több pásztor hovatarozását is bizonytalanul ítélték meg. Az öltözködésükben és viselkedésükben is a pásztorvilágba simuló emberekről nem merték határozottan leírni, hogy cigányok, a "*czigány ábrázatú*", "*czigan forma*", "*fekete czigány ábrázatú*" jelzőket használták.¹

A 17. században Magyarországon a sötét bőrszín feltehetően még a cigány fogalmának attribútuma volt (a 18. század előtti időkből sajnos nem ismerünk személyleírásokat), s maguk a cigányok is valóban feltűnően sötétbőrűek voltak, miként arról a nyugat-európai források is beszámolnak a megelőző két évszázadban. A székelyhídi udvarbíró magától értetődően beszél "*fejer fogu fekete ciganiok*"-ról I. Rákóczi Györgyhez küldött 1635/37. évi számadásaiban. A 18. században a sötét bőr és a fénylő fogsor már nem volt a cigány fogalmának elválaszthatatlan, lényegi eleme, bár a cigányokról kialakult képzetekben kétségtelenül domináns maradt a dús fekete hajjal együtt. A személyleírásokból olyan cigány embereket ismerünk, akiknek a fizikai antropológiából ismert kategorizálások alapján nem is lett volna szabad létezniük, annyira ellentétesek a Pittard és mások által rajzolt képpel. Az antropometrikus vizsgálatok szerint az "igazi cigányok jellegetességei: az európai átlagnál magasabb termet; sötét arcbőr;

¹ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, IV. 1. b. 1799. Fasc. 15. Nro. 902.

fénylő fekete haj; egyenes, keskeny, hosszú orr; fehér fogsor; nagy sötétbarna szem; kicsi fül; hosszúkás keskeny fej. Az antropometriai sztereotípiához tartozik még, hogy a cigányok nagyon szépek és harmonikus a mozgásuk.

A periférikus keveredés az egyes cigány csoportokat eltérő mértékben érintette attól függően, hogy mennyi ideig tartózkodtak a Kárpát-medence és a Balkán bizonyos területein, identitásuk fenntartásában a rugalmasság vagy az elzárkózás volt-e a fontosabb eszköz, s milyen utakon kapcsolódtak a történeti Magyarország munkaszervezetéhez. Amilyen sokfélék voltak a lokális variációk és a cigány csoportok, olyan változatos volt a cigány emberek antropometriai karaktere is. A történelmi valóság tarkább annál, mint amit a Pittard-féle klasszifikációk sugallnak. A Kárpát-medencéből nagy mennyiségben fennmaradt személyleírások nem csak gyönyörű barna emberekről, hanem csúnya, esetlen mozgású, megroggyant, béna, tömzsi, kövér, alacsony, busafejű, kék szemű, ronda fogú, széles vastag és lapos orrú, széles arcú, szőke és vörös cigány emberekről is beszélnek. Összességében az a benyomásunk támad, hogy a személyleírásokban cigánynak mondott emberekben a legkülönbözőbb tulajdonságok keveredtek. Egymással homlokegyenest ellenkező karakterű emberek még egy családon belül is, jelezve, hogy a kényszeredett etnikus homogenizáció módszere mennyire használhatatlan a cigányok megértéséhez, s mennyire felületesek a gázsók sztereotípiái még a cigányok kinézetéről is.

A cigány embert csoportjáról lehetett legjobban felismerni, illetve az

identitását meghatározó kritériumokról és az életkörülményeiről szerzett együttes benyomások alapján. A cigányok azonban oly sokfélék voltak, s kisebb csoportjaik olyannyira integrálódtak a magyarországi társadalom periférikus rétegeibe, hogy cigány mivoltuk sok esetben már-már felismerhetetlenné vált. A cigányok gyakran maguk is törekedtek a megtévesztésre, leginkább öltözködésükkel. A ruházat nem tárgya ugyan mostani vizsgálódásunknak, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a testművészetnek volt egy olyan funkciója, amely azt szolgálta, hogy a cigányok ne látszanak cigánynak. Ez a törekvés vagy ideiglenes valamely tevékenység sikere érdekében, vagy tudatos identitásváltási szándék húzódik mögötte. 1754-ben zalai cigány asszonyok, akik rendszeresen a szigetvári (akkor Somogy m.) vásárba mentek lopni, "*magyar ruhában*" jártak, s környezetük csak akkor vette észre, hogy cigányok, amikor egymás között cigányul kezdtek beszélni. Rasszjegyeik alapján tehát nem lehetett rájönni, hogy cigányok. Vagy nem voltak sötétbőrűek, vagy ha igen, akkor annak önmagában nem volt jelentősége. Egy évszázaddal később, a 19. század derekán a szegedi cigányok megfontoltan alkalmazkodtak környezetükhöz, s tiltakoztak, amikor cigánynak tartották őket.

Reprezentáljuk előbbi megállapításainkat konkrét adatokkal is !
Kronológiai rendben personalis descriptiókat sorakoztatunk fel.¹

---

¹ A tanulmányban felhasznált személyleírások levéltári jelzetei:

Baranya Megyei Levéltár, IV. 1003. b. 117/1781., 397/1787., 29/1792., 1787/1810., 336/1813., 1243/1814., 2393/1814., 3090/1814., 1477/1815., 596/1816., 2623/1816., 3333/1816., 655/1817., 2258/1818., 2457/1818., 1232/1819., 1638/1819., 1065/1821.,

1747: Lepsényben (Veszprém m.) katonákkal halálos kimenetelű verekedésbe keveredett, majd az éjszaka leple alatt megszökött cigány csoport tagjai. Öreg Sipa Jónás, kb. 60 éves "*magas termetű, vékony száraz fekete ábrázatu, kék szemű, nagy hoszu ősz haja bajsza is nagy de egészen meg nem őszült*". Öreg Jónás fia Jónás János (sic!) 19 éves, "*közép termetű fehér kövér ábrázatu, szöke szemei, fekete, gondor haja, most mohodzik a bajsza*". Öreg Sürge Peti 40 éves, "*közép termetű vékony szabásu fekete hajú, és nem igen tellyes ábrázatu*". A felesége Margit "*vastag közep szerü...fekete szemü, hajú, ábrázatu*". Ifjú Sürge Peti 21 év körüli "*magos vékony termetű sovány ábrázatu, fekete hoszu hajú kék szemű, most mohodzik a bajsza*". Éva nevű felesége "*szöke apró költes kiccsiny menyecske, fekete hajú*".

1773: A nemeskéri (Sopron m.) börtönből megszökött cigány

2200/1821., 2116/1824., 1312/1825., 106/1826., 2149/1827., 2744/1827., 499/1828.,
46/1831., 3009/1834., 497/1836., 1748/1836., 2741/1837., 383/1838., 2896/1838.,
2531/1840., 1473/1841., 2568/1842., 1226/1843., 2740/1843., 843/1844., 2359/1844.,
2955/1844., 3117/1845., 988/1846., 1549/1847.

Somogy Megyei Levéltár, IV. 1. b. 1773. okt. 11. vármegyei kötgylési jegyzőkönyv, 493. p.

Tolna Megyei Levéltár, IV. 1. b. Registr. 5728. Fasc. 12. Nro. 40.

Fejér Megyei Levéltár, IV. 1. b. Fasc. IX. Nro. 110.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV. 501. f. Materiae XXIII. Fasciculus V. Frustum
264.; IV. 501. b. Materiae XXVIII. Fasciculus I. Frustum 44.

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, IV. 1. b. Fasc. 23. Nro. 18.

Statny Oblastny Archiv (Kassa), Torna vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1779. nov. 30.
Nro. 5. (256. tétel, 48. doboz).

hegedűsök személyleírása. Milicz Ferkó széplaki származású, mintegy 28 éves "*közép termetű fekete rövid borzas hajú, széles barnás sárgasággal láczató ábrázattya, fekete szeme, széles orra...vagyon*". Tóközi Miska Mosonból származó, 22 éves "*magas termetű igen fekete ábrázatu...fekete rövid igen vastag hajú, széles vállya, és vastagh csombja, bajsztalan szűk ajaku, rövid vastagh egyenes órru, kék szemű*".

1775: A ráckevei (Pest m.) vásárban lopást elkövetett oláh cigányok személyleírása. Kolompár alias Biki András kb. 18 esztendő, "*fekete ábrázatu, gesztenye színü hajú, fekete szömlődökü, magos közép szerü...fekete hozzu képü mozgó szemei, reszketős feje, nagy homloka*" van. Kolompár vagy Biki Gyurka 22 éves, "*hozzu képü, fekete szeme, szemöldöke*".

1779: A Csanád megyei Tornya helységből megszökött Erdélyből származó, ötvösségből élő cigány család. A családfő Jován Novák aliter Haud 68 éves, "*kopasz, fekete, vagy inkább ősz hajú vastag hoszu ősz szakállú, középszérő köptzős, kék szemű, kerek ábrázatú, gesztenye színü szemöldökü*". Fia Nikola Haud, illetve Novák 46 év körüli, "*kövér, széles mellyü, az apjánál valamivel magosabb, kondor fekete hajú, szemöldökü, bajuszú, gesztenye színü szemü, széles képü*". Nikola fia Kratsun Háncz (sic!) 20 éves, "*középszérü, vékony, fekete szemü, szemöldökü, s hajú, képü, bajusza most jön ki*". Az öreg Jován másik fia Thodor Novák vagy Háncz 38 éves, "*alacsony barna, fekete kondor hajú, bajuszú, s fekete beretvált szakálú, kerek ábrázatú, ritka fejfogú*". A harmadik fiú Lázár Háncz 36

esztendős, "középszerű, és igen kondor fekete hajú, bajuszú, fekete vastag szemöldökü, alaton homlokú, beretvált fekete kemény szakállú". A negyedik fiú nevét nem közlik, ő volt a legmagasabb, "csorba hoszú ábrázatú, vékony barna ritka szemöldökü, s beretvált szakállú, fekete mind hajú, mind ábrázatú, s mind bajuszú".

1787: Komárom-Esztergom megyei, Ógyalláról elszökött 24 éves gyilkos cigány, Balogh József személyleírása: "alaton köptös melles, vállas,...kerek képü, fekete szemü szemöldökü, és bajszú, tömpés orrú, fekete kondor hajú". Egy másik cigány legényt csákánnyal "fül tövön csapván elszaladott". A körözésben meg nem nevezett sértett harmad napra meghalt.

1791: Ismeretlen ógyallai (Esztergom m.) cigányok, akik kirabolták a dédai kocsmát. Az első 30 év körüli, "közép szerü vikony termetü fekete sovány ábrázatú és bajuszú". A második is 30 éves, "alacson szöke köptös termetü szöke hajú...rövid órrú, rövid szöke hajú és bajuszú". A harmadik kb. 35 éves, "alacson sovány féle, barna ábrázatú és gesztenye színü haja és kis bajusza vala". A negyedik még csak 20 éves, "középszerű, sovány szöke forma ábrázatú gesztenye bodor hajú, bajúszatlan, tompa orrú".

1810: Orgován András 60 éves, tolvajság miatt elítélt cigány, aki megszökött a munkácsi uradalom majd Ung vármegye tömlöcéből, "alacsony termetü, barna, hoszas képü, ritka szakálú, fekete hajú, de már őszbe egyveledett haja, és szakállá".

1812: Kupai János Sopron vármegyéből elszökött, Vas vármegyében lovat lopott cigány "közép termetü fekete le eresztett hajú, matska szemü".

Felesége "magas szöke cigány asszony".

1814: Orgován András kb. 45 esztendős Szatmár vármegyei gyilkos cigány "közép termetü...őszibe egyveledett...fekete szemü barna, kerek tiszta ábrázatú, vastag szemöldökü, mikor nevet a' szájját nagyon széjjel húzza".

1814: Rimaszombatról elszökött, ismeretlen nevű cigány asszonyok személyleírása. Az egyik "középszerű, vastag, kerek képü, nagy tsetsü, barna, fekete felforgó szemü, piros", mintegy 40 éves. Ennek leánya 20 év körüli, "magosabb termetü vékony sikartz testi állású, kerek képü, barna szemü". A Nógrád megyei Szentivány helység úti passusával rendelkeztek, a városon kívül "a temető felé való pataknál" sátoroztak. A személyleírás megfogalmazója nem volt benne biztos, hogy melyik cigány csoportba sorolja őket, s megjegyezte: "rosta üst és vas serpenyöket fődozott cigányok közül való, tám oláh cigányoknak kellett lenniük".

1814: A Szatmár vármegyei Hodászról elszökött tolvaj cigány, Lakatos Sándor 23-24 éves, "szálas, vékony termetü".

1815: Győr vármegyei, ismeretlen nevű cigány lótolvajok személyleírása. Az egyik "közép vékony termetü, fekete szemü". A másik "széles képü, fekete nagy szemü, az elsőnél magosabb termetü".

1816: Borsod vármegye által köröztetett cigány lótolvajok. Horváth alias Lakatos József egri származású cigány "meglett üdejü, középszerű termetü, kevéssé göndör kurta nyírott hajú, barna...kiss bajuszú". Az apja "őszben vegyült cigány lakatos és rézfoldozó". Orgován József nyírségi (feltehetően azonos a szatmári származásúnak mondott Horváth Dániel

néven ismert cigánnyal) 28 esztendő, "*szikár, barna, egyenes de borzas hajú, sima képü, pofa szakálla és bajusza ütözött*". Budai Károly 40 éves miskolci származású cigány, "*magos jó termetü, bátor tekintetü, matska szemü, gesztenye színü nyírott hajú*".

1816: Az Abaúj vármegyei Szepsiben lakó Ónodi Sándor muzsikusz cigány feleségének, Batyi Borbálának a személyleírása, aki elszökött egy Gáspár József nevű másik cigánnyal. Az asszony 36 éves, "*közép termetü...barna szemöldökü, nagy fekete szemü, fejtér ábrázatú*". Gáspár József muzsikusz, kiszolgált katona, "*magos termetü*".

1816: A Komáromból elszökött Döme Ruzsi cigány asszony "*magos termetü, hosszú ábrázatú, fekete hajú és szemöldökü, vékony hegyes orú, magos homlokú*".

1817: Tolna megyei muzsikusz és lakatos cigány, aki "*gyümölcst kereskedés mellett lakosainkból nehányat fukar fizetlenségivel meg tsalt volna, maga könnyebb mentségire el illant*". Bóska másként Kiss Józsefnek hívták, fiatal, "*vékony termetü, tiszta képü, haja rövid gestene színü, hegyes orú, vékony szó-szivatú*" (sic!).

1818: A kisbéri uradalom tömlöcéből megszökött, családját is magával vivő Farkas vagy Csitski Mihály 46 éves, "*magos inkább mint alaton egyenes sovány termetü, vonyított orrú, mint a' féle tzigány fekete, de rendes, külömben szörös ábrázatú*". A komáromi várőrségtől elbocsátott obsitos katona volt. A felesége 23 éves, "*zigány asszony létére szép fejtér tiszta képü, fekete szemü, 's barna hajú, magos azonban jó testben lévő*

termetü".

1818: A gyulai börtönben raboskodott, közmunkáról megszökött cigányok személyleírásai. Kováts Flóra az Arad vármegyei Szintye helységről származik, 25 éves, "*magos termetü, barna kisdéd tiszta képü, fekete nyirett hajú bajuszú és szemöldökü, hegyes orú*". Kováts János a Bihar vármegyei Száldobágyról való, szintén 25 éves, "*alaton termetü, barna...képü, fekete nyirett hajú*".

1819: Újabb descriptio Döme Ruzsiról, ezúttal egy másik cigány asszonnyal együtt. Lopás miatt körözték őket. Döme Ruzsi 28 éves, "*szép magos, vastag egyenes termetü,...hosszú, barna ábrázatú...hoszu orú, nagy kiülő fekete szemü és szemöldökü, hoszu vastag hajú, tiszta, nyers és böstületes bátor beszédü az ortzája kevesé be esett*". Kis Éva 20-21 éves, "*közép szerü, vékon termetü, sován, fekete...képü, fekete szemü és szemöldökü, hoszu gesztenye színü hajú*".

1819: Horváth, ragadványneven Czigány Pista Szatmár megyei gyilkos cigány 35 éves, "*közép termetü, egyenes állású, serény lépésü, alázatos nézésü, bátor beszédü, fekete hajú,...fekete cinabor ábrázatú*". Kiszolgált katona volt, óngyűrűk készítéséből élt, s valamelyest értett az ötvösséghez is. Szökése után felesége is csatlakozott hozzá "*egy kis gyermekével együtt, mellyet az ölében hordoz*".

1821: Egy "*terepély termetü*" magyar nemes asszonyt megszöktető, saját feleségét elhagyó földesi (Szabolcs m.) cigány személyleírása. Berki Ferenc 32 éves, "*közép termetü, inkább hosszús mint kerek ábrázatú,*

barna bőri, fekete hosszú göndör hajú, nyirett üstökü, fekete bajuszú".

1821: Az Arad vármegyei Simándról származó, Borsod vármegyében lólopásokat elkövető cigányok. Lakatos Péter 40 éves, *"magos termetü, fekete ábrázatú és testü, göndör hajú, nagy orrú, fekete sűrű bajuszú"*. Lakatos Bódi, azaz Boldizsár 50 esztendő, *"magos, göndör fekete hajú, nagy orrú, feketés tömött bajuszú"*.

1824: Varasd vármegyében lovakat lopott, Zala vármegyei cigány személyleírása. Horváth István, másként Tanti 38 esztendő, *"magos termetü, vastag testü, fekete kondor hajú, barna ábrázatu, nagy pofáju, terepes lenyomott másként kitsin orru"*. Anna nevű felesége *"alatsón köpczös termetü, nem nagyon fekete színü ábrázatu, fekete hajú"*. Figyelemre méltóak a gyermekekről közölt információk is: *"egy harmad fél esztendő szöke [mindkét szülő fekete hajú !] gyermeke vagon, másik gyermeke másfél esztendő leány nagyon barna [!]. Velük volt egy Éva nevű cigány asszony is, aki mintegy 36 éves, "haja és ábrázatja felette nagyon fekete,...sovány, beteges testü"*.

1824: A kaposvári uradalmi fogházból megszökött cigányok személyleírásai. Olasz Sándor 45 éves, *"alatsony termetü barna képü"*. Nyakas alias Horváth József 24 éves, *"alatsony termetü szöke hajú, ugyan olyan szemeldekü, sanda kék szemü, hoszukás ábrázatú, szemllyében szölke sovány, egy kevéssé pöszén beszélő"*. Németh másként Belena István 25 esztendő, *"közép termettel biró, barna...ábrázatú, fekete hajú, szinte olyan szemöldökü, nagy szájú, közép test szabású, ép tagokkal biró, tiszta*

beszédü". A 45. éve felé járó Kováts Miska *"alatsony testü, fekete szemü és szemöldökü, nagy fekete bajuszú, közepszerű kövérségü test stabású, tiszta beszédü"*.

1825: Joon nevű pácafalusi (Szatmár m.) cigány személyleírása, *"mesterségére nézve rosta csinálló és csizmadia"*. 1824. december 23-án a mezőn megölt egy embert és elszökött. *"Magos termetü, száraz szikár fekete ábrázatu, öszbe keveredett szakállü nem szénten olyan öszös bajuszu fél ösz bakonbartu, föbeli koponyája kopaszos"*.

1825: A pozsonyi börtönből egy Moyses Grünbaum nevű zsidóval megszökött német cigány személyleírása. A Győr vármegyei Mindszent pusztáról való Johan József lókereskedő *"közép vékony termetü, barna-sárgás vonyított ábrázatú, fekete nyérött haja, hasonló kitsiny bajusza"* van.

1827: A pécsi börtönben raboskodó, közmunkáról nehéz vasban megszökö Fecske Benedek *"köptzös közép termetü gömbölü tellyes és barna ábrázatú, fekete nagy szemöldöke, hasonló nagy és tömött bajusza és bakkenbartya"* van.

1827: Révkomáromi (Komárom m.), Pest megyében csalásokat és lopásokat elkövető cigányok személyleírása. A *"petsét metsző, fűrő csináló, és kolompáros"* Sztojka László, a csapat vezetője, *"alatsón köptzös termetü, fekete piros sima kerek ábrázatú, vastag bodor bozontos rövid fekete hajú"*. Ennek *"varásló vén-annya közép termetü, hosszas szökés sima piros ábrázatú, véres szemü"*. Komárom vármegye útlevelével utaztak, összesen

tizenketten voltak, de a többiekről nincs részletes leírás.

1827: Pest megyei cigányok személyleírása. Nyári/Vagyomos/Kupai László kb. 54 éves, *"közép termetű, sován barna képű béesett tiszta, vékony orcájú, kupás, vagyis béesett szemű, fekete haju"*. József nevű 27 év körüli fia *"egy kevéssé magasabb termetű, helyes sudár nyölésű,...fekete haju, fekete szemű, fekete pofaszakállu, és fekete bajuszu, szép tiszta fehér képű, görbe orru, nagy homloku, az orra hegye kevéssé le vagyon hajolva a' bajsza felé, egyéb eránt pedig tsinos tiszta viseletű, alig ismerszik meg, hogy tzigán"* [!].

1830: A férje, Balog Pál meggyilkolása után elszökött Orsós Anna, Baranya megyei beás asszony 30 év körüli, *"alacsony testes asszony,...szöke rövid haju, fekete szemű, kerek fehér ábrázatu"*.

1830: Lakatos másként Baranyi Ferenc zempléni cigány tolvaj személyleírása, melynek az az érdekessége, hogy a társa, Sánta Éva törvényszéki előadása alapján készült. Előzőleg Ugocsa vármegyében együtt éltek Szirma, illetve Forgolány helységeiben. Az asszony tehát jól ismerte a férfit, pontos leírást adhatott róla, de félre is tájékoztathatta a hatóságokat. Lakatos a Pest megyei Szentiván faluban született, 25 éves, *"középszerű termetű, fekete göndör hajú, fekete szemű, kerek fejr ábrázatú"*.

1830: Mihók Miklós Moson megyei gyilkos cigány 35 esztendő, *"alacsony, köptös, vastag fejű, fekete bajuszú, hajú, szemű és szemöldökű"*.

1836: Kálló (sic!) Boldizsár Csongrád megyei cigány *"közép termetű, sűgár egyenes állású, gesztenye szín hajú, kis pörge gesztenye szín bajuszú,*

egyenes fenn álló orrú".

1837: Krassó megyében elfogott, majd a kíséző őrizet alól megszökött cigány család személyleírásai. A családfő a 60 év körüli Vaszile Bánus vagy Bálmos, *"közép termetű, sovány...barna ábrázatú, hosszú fekete hajú, szürke szemű és nagy órrú"*. Legidősebb fia Andrej Bánus 30 éves, *"közép termetű, sovány ábrázatú, hosszú fekete hajú és szemű, és kis fekete bajuszú"*. A következő fiú Antonyie 22 éves, *"kisdéd termetű, sovány ábrázatú, fekete kondor hajú, fekete szemű, és pelyhes bajuszú"*. A legfiatalabb fiú János 16 esztendő, *"kistermetű, fekete szemű, fekete nyirt hajú, bajusztalan, tiszta képű"*. Vaszile felesége 55 esztendő, *"halavány, sovány, rántzos ábrázatú, behüllött szemű"*. Andrej hitvese Thodora 20 éves, *"közép termetű, fekete szemű, halavány ábrázatú és fekete hajú"*. Forrásunk *"ló zsvány családnak"* titulálja a Bánus famíliát, hátrahagyott eszközeik (kalapács, fűrő) alapján valószínűnek látszik, hogy fémművességgel is foglalkoztak.

1837: Az Ugocsa vármegyei Péterfaluból megszökött beás (!?) cigány személyleírása. Az Antusnak csúfolt Hadadi András *"kanál csináló, és tapasztó"*, 36 éves, *"közép termetű, nyirott hajú, 's bajusszú, sárgás pofájú, sárgás szemű, setét gesztenye szín hajú"*. A személyleírás megfogalmazója azt is megjegyezte, hogy *"semmi jegyek rajta nintsenek"*.

1838: Mezei Károly 22 éves muzsikus és lókereskedő, a becsehelyi uradalmi fogházból megszökött Zala vármegyei cigány, *"közép termetű, fekete hajú, tiszta fehérrel barnás képű, kitsin bajuszu, tompa orru, test*

állására nézve...ép, egészséges".

1838: Szatmár vármegyéből elszökött cigányok személyleírásai. Lakatos Józsi 40 éves, "*magas,...vereses [!] nagy göndör hajú*". Lakatos Miska 26 éves, "*alacsony,...kis fekete haja*" van.

1840: Rézmíves másként Lakatos József Gömör vármegyei 32 éves cigány "*közép termetű, hosszú fekete göndör hajú, barna piros artzú, lehajtott orrú, vastag vörös [!] bajszú, ritka vörös szakállú*". Tipikus képviselője a korszak társadalmon kívüli, senkihez sem tartozó figuráinak, aki csavargó útonállóvá lett.

1841: Borsod vármegye által köröztetett Gömör vármegyéből származó cigány személyleírása. Danó János mintegy 30 éves, "*középszerű magosságú, vékony termetű, szőkés nagy hajú 's bajszú, sárgás barna bőrű, sima hosszas ábrázatú*".

1842: Tolvajság miatt körözött Borsod vármegyei oláh cigányok. Stojko György 29 éves, "*magos termetű, göndör barna hosszú hajú, barna bajszú, barna arcz szakállú, barna hosszas ábrázatú*". Rostás vagy Kolompár Maris 24 éves, "*közép termetű,...barna ábrázatú, barna hajú*". Másik Rostás Maris "*alacsony termetű, barna ábrázatú, barna vastag szemöldökű, fekete hajú*".

1843: Ung vármegyéből megszökött cigány lótolvaj. Csorba másként Lakatos András "*magos erős test alkotású, fekete hajú, fekete szemű, barna sárgás ábrázatú*".

1843: Magyar asszonyt megszöktető Borsod vármegyei cigány.

Lakatos Antal 40 éves "*közép magas, kerek ábrázattal, fekete göndör hosszú hajú, kipödrött bajszú, fekete szemű*".

1844: A felesége hűgával megszökött Torna vármegyei cigány. Bogdán másként Lakatos András 23 éves, "*alacson termetű, fekete szemű, göndör fekete hajú, sima képű*". Sógornője Dantsó Mária még csak 16 éves volt, "*közép termetű, fekete hajú 's szemű*".

1844: Cigány betyárok személyleírása. Az 1840-es években hírhedtté vált horvátországi csoport körözését a sellyei uradalom tisztartója kérte Somogy vármegye déli részén elkövetett lólopások miatt. Vezetőjükről és egyik társáról készült descriptio. Petrovics Péter vajda 40 éves, "*magas vállas, kerek tellyes és piros arcú, bajszos fekete hosszú hajú*". Ragyas Sándor 25 esztendő körüli, "*magas sovány, hosszú...ábrázatú, béesett gödröd szemű*".

1844: Komárom megyei cigány lótolvaj személyleírása. Lakatos János mintegy 25 éves, "*termete magos, haja fekete hosszú, szemöldöke fekete, szeme nagy fekete, tiszta képű*".

1845: Győr vármegyei lótolvaj német cigány. Juhán vagy Vagyomos József 50 éves, "*alacson vékony termetű, sován fekete sárga képű, fekete nyirett hajú, vékony bajszú*".

1846: Nógrád megyei cigány útonálló, aki korábban Losoncon pipalopásért volt büntetve. Molnár András 30 éves, "*barna, nagy orrú, fekete göndör hajú, fekete bajszú és alszakállú*".

1846: Fogarasvidéki származású, Torda vármegyei oláh cigány, aki

megszökött Bereczk mezőváros börtönéből. Sztojka Ádám 30 éves, "középszerű zömök termetű, fekete kondor hajú 's bajuszú, barna kerek ábrázatú, szemei élénk feketék".

1847: A galíciai Librantova faluból megszökött cigányok körözése. Antal nevű, 35 éves cigány "*fekete hajú, és fekete szakállú*". Meggyilkolt egy Bálint nevű cigányt, aki állítólag elcsábította a feleségét. Vele volt egy Máté nevű 50 éves béna férfi, valamint három asszony és öt gyermek, de róluk nincs személyleírás.

Speciális vizuális jelek a haj - és szakállviselési formák. A szőrzet funkciója situációtól függően a ruházatával és az ékítményekével lehet rokon, s mint ilyen nem tartozik vizsgálódásunk tárgykörébe, bár a források elsősorban erre adnak módot. A haj és a szakáll az emberi test természetes biológiai tartozékai, önmagukban nem tekinthetők különösnek, de bekövetkezhet olyan állapot, amikor a szőrzet rendkívüli egészségügyi körülmények, vagy külső emberi beavatkozás következtében megváltozik, s ez a biológiai státusz és a fizikai megjelenés tartós módosulásával jár együtt. A szőrzet természetes (biológiai eredetű) vagy mesterséges (társadalmi eredetű) megváltozásának/megváltoztatásának indítékai -ismételten situációtól függően- azonosak lehetnek a különféle sebesülések és a betegségi tünetek keletkezésének okaival. Ebben az összefüggésben figyelmet kell fordítanunk a haj - és szakállviselésre vonatkozó történeti adatokra is, ám az ezidáig általunk megismert személyleírások kevés

lehetőséget nyújtanak erre.

Meglehetősen nehéz ugyanis eldönteni, hogy mit tekinthetünk különösnek és mit nem. A hosszú haj, a nagy bajusz a gázsók számára sem volt különös, még a szakáll sem. Paraszti közösségekben is előfordult, hogy a felnőtt férfiak nem vágták le a szakállukat (pl. a Zemplén megyei Cigándon). Az lehetett talán meghökkentő hogyha cigány embernek szőke vagy vörös bajsza és szakállja volt (pl. Rézmives/Lakatos József 1840, Danó János 1841). Jován Novák/Haud családjában 1779-ben az idős családfőnek hosszú szakállja volt, a négy fia pedig borotválta az arcát. Nem valószínű, hogy gyász esetén csak az öreg cigány hagyta volna meg a szakállát. A hosszú szakáll talán családon belüli tekintélyét és meglett korát volt hivatott jelezni. Jel funkciója lehetett a férfiak oldalszakállának is, amit forrásaink "*bakanbart*"-nak és "*bakkenbart*"-nak neveznek (Joon cigány 1825, Fecske Benedek 1827). Különbözött egymástól Nyári/Vagyomos/Kupai László és József fia is. Haudékkal ellentétben itt nem az 54 éves apának, hanem 27 éves fiának volt szakállja.

Nem értelmezhető egyértelműen a szakállviselés a többi esetben sem. Feltehető, hogy esetleg a gyász jelét, vagy speciális jel funkciót fedezhetünk fel a szakáll gyakori előfordulásában, de figyelembe kell vennünk egy eddig nem említett, forráskritikai szempontból sem elhanyagolható megfontolást. A személyleírások olyan emberekről maradtak fenn, akik az adott pillanatban rendkívüli élethelyzetbe kerültek, menekültek tettük színhelyéről, megszöktek a börtönből. Lehetséges, hogy egyszerűen azért

volt szakálluk, mert nem állt módjukban borotválkozni. A szökevény tolvajnak, a kóbor fosztogatónak, a menekülő gyilkosnak, az útonállónak nyugtalan volt az élete, ritkán lehetett alkalma arra, hogy teste gondozásával törődjön. Megnöhetett a szakálluk a börtönben is. Mindent megtettek azért is, hogy ne lehessen őket felismerni, meglehet, hogy szakállukat ezért növesztették meg. Mindez persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szakállnak társadalmi, foglalkozási státust kifejező funkciója is lehetett', de ezen a téren még további kutatásokat kell végezni.

Határozottabban szólhatunk a bajusz viseléséről. A szöveges és a képi források alapján bizton mondhatjuk, hogy csaknem minden felnőtt cigány férfinak volt bajusza. A cigány ifjaknak 20-22 éves korukban nőtt ki a bajusza, amely további életükben egyik ékességük, férfiasságuk, erejük, büszkeségük jelképe lett. Ha valakinek nem volt vagy nem lehetett bajusza az szégyellnivaló, de legalábbis kellemetlen lehetett. A bajusz esetében kétségtelenül nem annak megléte, hanem hiánya értelmezhető különös testi jegyként. A 25 éves száldobágyi (Bihar m.) Kováts Jánosnak 1818. évi személyleírása szerint "*bajuszsza a' himlő miatt nem nő*", ráadásul feltűnően vastag volt az orra.

---

1 Ennek emléke lehet pl. a Vasárnapi Újságban 1862-ben közzétett kép, amely egy díszes, dús szakállú kolompár férfit ábrázol a feleségével. Egy Dályokon 1895-ben készült fényképen egymástól eltérő korú szakállas cigány férfiak láthatók. Szakálluk oly hosszú, amekkorára csak évek alatt nőhetett meg, tehát nem csak a gyász időszakára hagyták meg. Szakállviselésük indítéka inkább a társadalmi és nemi státus kifejezése lehetett, illetve valamilyen "szakálldivat".

Esztétikai, társadalmi és pszichológiai funkciója van a hajnak is. A cigány férfiaknak és a nőknek többnyire egyaránt hosszú haja volt, ha nem is mindig olyan fekete, miként azt a gázsók még ma is képzelik. A sötét bőr és a fekete haj ugyan nem volt már a 18. században sem a cigány identitás feltétlen jele, azért mégis csodálkozásra okot adó látvány lehetett egy "*vereses nagy göndör hajú*" cigány férfi (Lakatos József 1838), vagy egy feltűnően szöke cigány asszony (Kupai János felesége 1812, Orsós Anna 1830). A gázsók főképpen nem azért lepődtek meg, mert ritka volt a szöke és vörös cigány, hanem azért, mert a látvány ellentétes volt a képzelettel, előfeltevésekben egy cigány ember csakis "boksos" lehetett.

A 18. században, különösképpen pedig a 19. század elején nem mindig volt egyértelmű, hogy ki cigány és ki nem (pl. Nyári József 1827). Ha a gázsók számára nyilvánvalóvá lett, hogy egy szöke vagy vörös ember cigány, akkor újra és újra meghökkentek. Valószínűleg sokszor láttak már szöke és vörös cigányokat, de nem tudták róluk, hogy cigányok. A többségi társadalom zöme igyekezett távol tartani magát mindenféle periférikus csoporttól, s nem volt tisztában a "rejtett" társadalomban zajló folyamatokkal. A cigányokkal alkalmi kapcsolatokba kerültek, s legfeljebb csak saját lakóhelyük cigányait tudták számon tartani, közülük is főképpen azokat, akik a lokális adottságoktól függően valamilyen módon integrálódtak a falusi munkaszervezetbe.

Különös testi jegyként értelmezhető hajviseleti adatokat eddig csak a férfiakra találtunk. Gyakran említik a személyleírásokban a kurta nyírott,

némelykor borzas haját. Ez talán megint csak lehet a gyász jele, de hasonló fenntartások adódnak, mint a szakállnál. Nem valószínű, hogy az ismert esetek mindegyikének szereplője éppen gyászolt a személyleírás elkészültekor. Azok, akikről tudjuk, hogy rövid hajuk volt, csaknem egytől-egyig elszenvettek már valamilyen büntetést, számításba kell vennünk, hogy hajukat a börtönben vágták le. Feltűnő az is, hogy a nők esetében soha nem fordul elő rövid haj. Ha a haj levágása a gyász jele lett volna, akkor logikusnak tűnik arra gondolni, hogy a nők is levágták volna a hajukat. Ezzel a feltevéssel azonban szembehelyezhető az az érv, hogy a nőknél a haj nemi státust, hűséget szimbolizáló társadalmi funkciója, valamint az erotikához, szerelemhez, szépséghez társuló esztétikai funkciója, továbbá a termékenység asszociációkkal összefüggő társadalmi és pszichológiai indítékek erősebbek voltak, s a gyászt másképpen nyilvánították ki. Nem vágták le a hajukat, nehogy a nyilvánosság szemében házasságtörő, hűtlen asszonynak tűnjenek. Az etnográfiai és antropológiai megfigyelések is azt bizonyítják, hogy a nőknek gyászidőben tilos levágni a hajukat, sőt virrasztás idején még fésülniük sem szabad.

Különleges hajviseleti formára utalhat Berki Ferenc 1821-ben készült személyleírása. A 32 éves férfi hosszú fekete hajú és nyírott üstökű. Ez talán úgy értelmezhető, hogy a haja hátul hosszú volt, a feje tetején és elöl pedig rövid. Más hasonló adatot még nem ismerünk, s nem tudjuk, hogy ennek a hajformának csupán díszítő szerepe volt - e, vagy számunkra ismeretlen, különleges szokással magyarázható ?

A cigány emberek számára a hajuk személyiségük integritásának feltett része. A haj csonkulása, ha nem az egyén közösségi normáknak megfelelő elhatározásából ered (pl. gyász esetén), megalázó és szégyenletes. A cigány közösségek kultúrájában ismereteink szerint nem jellemző, s történetileg sem dokumentálható, hogy a haj elvesztése az erő elvesztésével lenne azonos, az érzelmi attitűd mégis ezzel -a más kultúrákban gyakorta megfigyelhető- párhuzammal jellemezhető leginkább. Különösképpen fájdalmas a cigányok számára hogyha hajukat gázsók vágják le. Erre a most tárgyalt korszakból nem tudunk konkrét példát említeni, de egy érdekes 20. századi esettel jól illusztrálható ez a probléma.

A *Somogyvármegye* című napilap 1947. szeptember 26 - án arról számolt be a *Miért lettünk 100 cigánnyal kevesebben* c. tudósításban, hogy Kaposfüredről és Somogyaszalóról egy közel 100 fős kumpániát kísérték be a kaposvári rendőrkapitányságra, csendben, konfliktus nélkül.¹ Mivel a cigányok tetvesek voltak, le akarták vágni a hajukat, ez azonban már nem ment olyan egyszerűen. Férfiak, nők és gyermekek kézzel-lábbal tiltakoztak, s rendkívüli megrázkódtatás volt számukra, amikor végül erőszakkal vágták le a hajukat. A rövid beszámoló írója mulatságos hangnemben kommentálta a történetet, azt érzékeltetve, hogy milyen megmosolyogtató, bárgyú lelkek a cigányok. Bizonyára az olvasók is jót nevettek a tetveiktől megszabadított, sivalkodó, kapálózó cigányokon.

A somogyi történet jó példa a gázsók cigányokkal szembeni

---

¹ Köszönettel tartozom Puskás Béla kaposvári kutatónak, amiért erre a híradásra felhívta a figyelmemet.

értetlenségére, s arra is, hogy milyen nehéz a cigányokról fennmaradt források értelmezése. A szóban forgó híradás elsősorban a hajlevágás elleni tiltakozás miatt keltette fel a figyelmünket, de sokkal többet árul el a gázsók cigányokkal szembeni viselkedéséről és mentalitásáról. Közlik ugyan a hajlevágás és a cigányok ellenállásának tényét, s ez is jóval több a semminél, ám a szembeszegülés okáról egy szót sem szólnak, sőt eszükbe sem jut, hogy a cigányok viselkedése mögött különleges gondolkodást és szokásokat keressenek. A történetkutató számára pedig nyilvánvaló, hogy lennie kellett ilyennek. De mi az? A cigányok a csonkítást sérelmezték, vagy inkább azt, hogy az ő szemükben tisztátalannak számító gázsók hozzájuk érnek, s nyilvánosan megalázzák őket, esetleg mindkettőnek szerepe volt? Az etnográfiai megfigyelések arra engednek következtetni, hogy a cigányok számára a gázsók általi hajlevágás rontásként, ártó varázslatként értelmeződött, amellyel elrabolják a lelküket.¹ Hasonló okból utasítják el pl. a fényképezést.²

A hajlevágás elleni tiltakozás értelmezésének másik aspektusát kínálja az etnográfus és antropológus kutatóknak az a tapasztalata, hogy a cigányok képzeteiben a nők hajához a termékenység társul. Az asszonyoknak azért kell kendővel eltakarniuk a hajukat, mert szégyenletes lenne intimitásuk nyilvános feltárása. Ha az asszonyok és a lányok hajához a gázsók hozzáérnek, megbecstelenítik őket. Hajuk levágása pedig termékenységük

---

1 Gémes Balázs szíves szóbeli közlése.

2 Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fényképezés elutasításának oka lehet egyszerűen a nyilvántartásbavételtől való félelem, minden különösebb hiedelem nélkül.

elvesztését jelenti, ami cigány emberek számára az egyik legnagyobb szerencsétlenség.

A cigány emberek különös testi jegyei sokfélék, funkciójuk és keletkezésük indítéka nem mindig állapítható meg. Genetikusan három alapvető csoportba sorolhatók:

1. Az emberi szervezet biológiai - fiziológiai elváltozásából, betegségekből származó testi jegyek.
2. Emberi beavatkozásból származó testi jegyek. Ezek két további kategóriára bonthatók:
  - a. Gázsóktól származók
  - b. Cigányoktól származók
3. Azok a testi jegyek, amelyek egyaránt származhatnak egészségügyi okból, emberi beavatkozásból, vagy véletlen balesetből.

Az első kategóriába tartozó különös testi jegyek a kor sajátos biológiai rendszerének, a biológiai "ancien régime" - nek a tipikus betegségeivel magyarázhatók: járványokkal, elégtelen táplálkozással, kedvezőtlen életkörülményekkel. Az ide tartozó testi jegyek a fizikai megjelenés negatív esztétikai változásával jártak, főleg hogyha nem lehetett eltakarni őket, s méginkább ha a testen több különös jegy is volt egyszerre. A fájdalmat nem, csupán kellemetlenséget okozó, csak részlegesen eltakarható elváltozás a himlőhely. Leginkább akkor lehetett zavaró, ha az

arcot csúnyította el. Idézzünk fel személyleírásokból néhány személyre szóló adatot:

1747: Öreg Sürge Peti Margit nevű felesége "*egy kevéssé himlő helyes*".

1773: Tóközi Miskának "*darabossan himlőhelyes az ábrázattya*".

1787: Balogh József "*himöheles*".

1816: Horváth alias Lakatos József arcán is himlőhelyek éktelenkedtek. Neki a testtartása is különös volt, személyleírása szerint "*járás közben a' fara ki düllyed*".

1819: Döme Ruzsi "*egy kevéssé himlöheles*".

1819: Horváth alias Czigány Pesta "*kitsént himlőhelyes*".

1830: Orsós Annának az arca "*a' himlőtül egy kevéssé kanyaros*".

1842: Rostás másként Kolompár Maris arca is himlőhelyes.

1844: Dantsó Mária "*himlőhelyes ábrázatú*".

1846: Himlőhelyes volt a képe Molnár Andrásnak is.

A himlőhelyhez hasonló benyomást keltő, esztétikai diszharmoniót okozó testi jegyek a különféle ragyák és bibircsókok, amelyek feltehetően az egyoldalú, hiányos táplálkozás és a szervezet hormonális egyensúlyának megbomlása következtében keletkeztek az arcon. A már említett Milicz Ferkónak 1773-ból való személyleírása szerint "*az bal orcáján az álla felé egy kis fekete Szöcsénye vagyon*". Döme Ruzsi társa, Kis Éva az 1819. évi személyleírás szerint "*ripatsos képü*". Az 1824-ben többed magával körözött Németh másként Belena István "*kelevenyes ábrázatú*" volt. Az

1837-ből ismert Vaszile Banus 60 éves cigány pedig "*sovány bibétses barna ábrázatú*". A Petrovics - féle cigány betyárbanda egyik tagja a nevét is különös fizimiskájáról kapta. Az 1844 - ben kibocsátott körözés szerint Ragyás Sándor "*igen ragyás ábrázatú*".

A XX. századi etnográfiai adatközlések szolgálnak némi információval arról, hogy a bibircsókot, ragyákat, kelevényeket a cigányok hogyan magyarázhatták meg. Feltételezzük, hogy a rituális szabályoknak a testi furcsaságok, szokatlanságok értelmezésében is szerepe lehet, s lehetett a múltban is, de tudományosan használható leíró adatot ebben a vonatkozásban csupán a csecsemők kiütéseiről találtam Tolna és Békés megyei gyűjtésekben. A Békés megyei oláh cigányok hiedelme, hogy a csecsemőt meglátogató menstruáló nőnek vizet kell vennie a kezébe, s háromszor megmosni a kisdéd arcát, majd alsószoknyájában megtörölni a kezét. Ha nem így cselekszik, a gyermek arcán kiütések lesznek.¹ Tudjuk, hogy a menstruáló nő a cigányok felfogása szerint tisztátalan, s egy ideig az újszülött is. Hogyha a menstruáló nők viselkedésére vonatkozó szabályban egyáltalán kereshetünk valami következetességet, akkor csak arra gondolhatunk, hogy arra az időszakra vonatkozik, amikor a gyermek már nem számít tisztátalannak, különben miért kellene védeni a tisztátalanságot hordozó asszonytól. Persze a rituális szabály igazi funkciója nem feltétlenül az emberi cselekedetek szisztematikus szabályozása, hanem egy jelenség

---

¹ Az öcsényi (Tolna m.) beásoknál más variánsa él ennek az elképzelésnek. Havibajos nőnek tilos meglátogatni csecsemőt, ha mégis megteszi, akkor a szoknyája szélével meg kell törölnie a kisdéd arcát. Ha elmulasztja ennek a szokásnak a betartását, a gyermeknek megfájdul a füle.

megmagyarázása a közösség minden tagja számára elfogadható módon. Hogyha a csecsemőn kiütések keletkeznek, akkor kéznél van a mindenki által ismert és értelmezhető ideológia: azért lett kiütése, mert egy menstruáló asszony meglátogatta és nem tartotta be az előírást. Mit tesznek akkor, hogyha az újszülöttet nem látogatta meg menstruáló nő, mégis kiütéses lesz ?

Marad még kérdőjel ezen kívül is. Nem tudjuk, hogy a kiütéssel kapcsolatos elképzelés mióta létezik a cigányok körében, egyetlen forrásban sem találtunk rá eddig utalást. Nem tudjuk, hogy a felnőtt embereken keletkező kiütésekre van/volt - e hasonló magyarázat. S végül nem tudjuk azt sem, hogy a kiütéseken kívül más testi jegyeket is összefüggésbe hoztak - e a rituális szabályokkal, illetve a tisztátalansággal.¹

A fizikai megjelenés esztétikai sérülésén túl kellemetlen közérzetet, rosszulérletet, fájdalmat okozhattak a nem már kihevert, hanem meglévő betegségből eredő testi furcsaságok. A torokgyík (guga) miatti orvosi beavatkozás nyomairól, a külső strummáról (golyva) és a különböző sérvekről vannak adataink. Utóbbiak annyiban különböztek a többitől, hogy kellemetlen esztétikai következményeiket el lehetett fedni. Lakatos Antalnak pl. (1843) a "*nyakán gugának nyoma látszik*". A hormonális betegségek sorába tartozó golyva közismert oka a sóhiány. A legnevezetesebbé vált

---

¹ A felnőttek kiütéseihez kapcsolódó hiedelem Békés megyei oláh cigányoknál, hogy sótlan bablevessel lehet ellene védekezni. A szemölcsöket pedig száraz békával kell bedörzsölni. Ezek a hiedelmek a korábban említettekhez hasonlóan nem csak a cigány közösségek kultúrájára jellemzőek, s ezekről sem lehet tudni, hogy a cigányok körében mióta élnek.

magyarországi cigány asszony, a hegedűs Czinka Panna nyakán is ott éktelenkedett, ráadásul sötétbarna arcbőrét himlőhelyek is elcsúfították. Megjelenése igencsak távol állt a démonikus cigány szépségnek attól a képétől, amit egyes "ciganolorista" szerzők rajzoltak róla.

Míg a golyva főleg a nők betegsége volt, a sérv inkább férfiakra jellemző, legalábbis az eddig feltárt források szerint. Markovics Mihály siklósi cigányról pl. ezt írta az orvos 1830 - ban: "*bal felől sérvése vagy on (Hernia inquiralis) ezen okbul bottal való büntetés tiltatik, hanem korbátsal az háttán el szenvedheti*". Két eszetendővel később egy kolompár csoport tagjáról, Legöregebb Kolompár Jánosról (fiát és unokáját is így hívták) Zala vármegye tiszti orvosa készített látteleletet: "*ágyék sérültségben szenvedő*", testi büntetéssel nem sújtható.²

A 20. századi szociológiai vizsgálatok és egészségügyi felmérések szerint vannak olyan betegségek, illetve a szociális hátránytól elválaszthatatlan egészségügyi szélsőségek, amelyek a társadalom egészét tekintve leginkább a cigányokra jellemzőek. Voltak - e ilyenek a 19. század közepe előtt ? Beszélhetünk - e a rendi társadalom korában tipikus cigány betegségekről ? A kutatások jelenlegi szintjén a határozott kérdésre határozatlan válasz adható. Erősen óvakodnánk a direkt választól, méginkább a 20. századi társadalmi szimptomák visszavetítésétől, mert nem kerülhetnénk el a felületes általánosításokat. Nyilvánvaló ugyan, hogy a

---

² A láttelelet levéltári jelzetei:

Baranya Megyei Levéltár, IV. 1003. b. 450/1831.

Zala Megyei Levéltár, IV. 14. n. Fasc. 33. Nro. 47.

nem-cigányokhoz képest a cigányok többségének szűkösebb volt a táplálkozása és nyomorúságosabbak az életkörülményei, az összehasonlítás mégis könnyelműség lenne, mert egymástól különböző kultúrákat olyan fogalmakkal kellene jellemeznünk, amelyek a cigányok számára nem voltak értelmezhetők.

Egyébként is cigányok és nem-cigányok szembeállítása a biológiai rendszer két pólusán önmagában kétséges, mert egyik oldal sem homogén. A magyarországi cigányok társadalomtörténetének kutatása még távol áll attól, hogy pontos képünk legyen a cigányok életének azokról a dimenzióiról, amelyeknek ismerete nélkülözhetetlen a fentebb megfogalmazott problémák megoldásához, s itt elsősorban az életmódtörténetre és a történeti demográfiára gondolunk (elengedhetetlen lenne pl. a halálozásra vonatkozó anyakönyvi adatok feldolgozása). Ebből következőleg nem tudjuk, hogy az egészségügyi eredetű különös testi jegyek gyakrabban fordultak - e elő cigányokon, mint gázsókon? Talán a különféle szembajok, bár ez ténylegesen csak akkor lenne eldönthető, hogyha számítógéppel feldolgoznánk a magyarországi levéltárakban található valamennyi személyleírást.

Azért ne mulasszuk el bemutatni a szembetegségtől szenvedő hús - vér embereket sem. Farkas alias Csitski Miska (1818) "*a' bal szemére hályogos*". Kálló Boldizsárnak (1836) "*az egyik szeme hályogos*".

Az emberi beavatkozásból származó testi jegyeknél az egészségügyi

elváltozás nem ok, hanem következmény. Ezeknek a testi elváltozásoknak nem csak esztétikai, hanem jel funkciójuk is lehet, s keletkezésükben általában fontos a pszichológiai indíték.

A gázsó környezetben szerzett jellegzetes testi bélyeg a billognyom, Európa más országaihoz képest a magyarországi cigányokon ritkán fordult elő. Magyarországon a rendeleti politika nem volt olyan szigorú, mint Nyugat-Európában. A cigányok diszkriminatív célzatú megbélyegzését csak egyszer, III. (VI.) Károly 1724. december 4-én kibocsátott rendeletében írták elő, ám gyakorlatban ezt sem hajtották végre. A bűnt elkövetett asszonyokra kellett R (relegata = száműzött) bélyeget égetni. Mária Terézia uralkodása alatt a "cigánypolitika" központi kérdése a nevelés lett, a drasztikus elképzelések háttérbe szorultak. A legszélsőségesebb törvényhatósági tervezetekben sem fordul elő a megbélyegzés gondolata, különösen nem az új büntetőjogi kódex kiadását (1768), a kincstári dologház megszervezését (1773) és a kínváltás eltörlését (1776) követően. A Mária Terézia uralkodása utáni 70 esztendőből több száz személyleírás és per átnézése után is mindössze egyetlen adatot találtunk megbélyegzett cigány emberről, s őt sem a magyarországi hatóságok bélyegezték meg.

Orgován András 45 év körüli kóródi (Szatmár m.), gyilkosság miatt körözött cigány személyleírása szerint "*jobb karján veress Frantzia bélyog van*". Orgován életéről csupán annyit tudunk még, hogy obsitos katona volt. A bélyeget talán katonáskodása idején szerezte, a napóleoni háborúk során kerülhetett fogságba. Az is lehet azonban, hogy már leszerelése után a

Magyarországon állomásozó franciák ajándékozták meg az életre szóló emlékekkel.¹

A legtipikusabb és leggyakoribb emberi beavatkozásból származó testi jegy a csonka ujj és a megsebzett arc. Az európai viselkedési modellektől eltérő erkölcsi normák szerint élő társadalmak kultúráiban gyakori gyászt kifejező rítus az ujjak levágása és az arc, vagy a test más részének megsebzése. Mivel a magyarországi cigányok körében mindkettő csak férfiakra jellemző, egyik aktust sem tartjuk összekapcsolhatónak a gyással, azaz egyiknek sincsenek rituális okai.

Az arc megsebzésének egyéb rituális oka is lehet (bátorsági próba, férfivá avatás), de az általunk ismert esetek egyikénél sem gyanakodhatunk erre. Valamennyi leírás olyan vágott sebekről szól, amelyet leginkább csak késsel ejthettek verekedés közben, vagy csatában karddal, hiszen a sebek viselői többnyire kiszolgált katonák voltak.

1767: A himlőhelyes arcú Budai Mátyás miskolci cigány homlokán a szemöldökénél kezdődő hosszú sebhely futott keresztirányban.

1814: A már fentebb megismert Orgován Andrásnak "*felső ajaka jobb felől megvan vágva*".

1816: Budai Károly 40 éves miskolci cigány, obsitos katona "*ball pofáján vágás helye láttzik*".

1824: Horváth másként Tanti István Varasd megyei 38 esztendős cigány "*ábrázatján egy régi vágás láttzik, és jobb kezének mutató ujjá az*

első izig el vágva vagon".

Az ujjak csonkulása 1776 előtt még lehet a kínvallatás következménye, azután viszont minden esetben a katonaság előli meneküléssel magyarázható. Bogdán Ádámnak, aki 1750-ben Nyírkarászon (Szabolcs m.) főszereplője volt két oláh cigány klán gyilkossággal végződött véres összetűzésének, az egyik kezén csonka volt a hüvelykujja. Ezt a sérülést bizonyára tortúra során szerezte, s a hüvelykszorítótól származott.²

Az 1773-ból ismert Milicz Ferkó is áteshetett kínvallatáson, de személyleírásának szóhasználatából valószínűbb, hogy a katonaságtól akart megmenekülni és saját magának vágta le az ujját: "*a jobb hüveke mellett lévő ujjá az első izen ell van vágva*". A jobb kéz mutatóujjának csonkolása a katonai alkalmatlanság elérésének tipikus módja. Kolompár alias Biki Gyurka esete nem ilyen egyértelmű, róla azt tudjuk 1775. évi személyleírásából, hogy "*jobb keze csonka*". Életkorából (22 év) arra vélünk következtetni, hogy ő is a katonaságtól akart szabadulni.

Az 1770-es évek végétől a helytartótanácsi rendeletek is szorgalmazták a cigányok katonának adását, s a vármegyei tervezetekben is újra és újra felbukkant. 1779. december 27-én helytartótanácsi rendeletben írták elő, hogy a cigány katonákat nem lehet szabadságotolni, a szabadságon levőket pedig vissza kell hívni alakulataikhoz. 1781. június 28-án módosították a rendeletet, azokat, akik igazolni tudták, hogy van miből megélniük, el lehetett bocsátani, illetve szabadságra lehetett küldeni. 1783. december 1-én újabb rendelet született: a cigány katonákat hat év után lehet

2 Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Levéltár, IV. 9. cc. Fasc. 51. Nro. 332.

¹ Baranya Megyei Levéltár, IV. 1003. b. 1243/1814.

leszerelni, de csak akkor, hogyha becsületesen viselték magukat és elbocsátásuk után tisztességes földműves, iparos vagy napszámos munkával tudják biztosítani a megélhetésüket.

A 18. század '70-es éveit és a 19. század közepe között mindennapos volt cigány legények katonává kényszerítése. Különösen azokat fenyegette ez a veszély, akik elszakadtak közösségüktől, vagy ideiglenesen elhagyták azt. 1775-ben az akkor kb. 17 éves Ignác Péter oláh cigány fiú csak annyira időre távozott el családjától Toponáron (Somogy m.), hogy a kútnál megittassa a lovakat. Katonákkal találkozott össze, akik azonnal megfogták, 100 rénes forintért váltotta ki az apja.¹ 1799-ben a Torna vármegyei Szögliget helység elöljárósága fogatott meg két cigány férfit katonának. A bíró így számolt be róla a főszolgabírónak²:

Tekintetes Fő Szolga Biró Úrunk !

A N(eme)s Vármegye Parantsolatya szerint fogtunk két katonának valót egy Czigánt a Gergei Úr emberét gyerekes házas, de másképp Istentelen rantó; kár tévő, a másik Kotsis Mihály, ezt a tzigánt az Ura ki vette kezünkől, se N(eme)s Varmegye részire, se templomba nem jarand, tsak tsavarog, ez a Kotsis Mihály tilalmas törő kár tévő hogy fogni mentek kést fogot, és azt ki vévén kezéből mást fogot, azzal akarta verni a Birákat, és újra vidlát kapot rajok, tavaly is a nagy károkat meg tetette, se holyan hitű, szóval oda való.

¹ Somogy Megyei Levéltár, IV. 10. bb. Az *Inquisitiones annorum 1785 - 1806* c. csomóban. Az esetről egy 1805-ben végzett vizsgálatból értesülünk.

² Statny Oblastny Archiv (Kassa). Görgey János főszolgabíró iratai 1793 - 1799. (700. tétel, 318. doboz).

Költ Szöglig(et) Die 26 Sept(ember) 1799.

A napóleoni háborúk korában még gyakoribbak lehettek az ilyen esetek, az 1824-ből ismert, akkor 38 éves Horváth vagy Tanti István is akkortájt szabadulhatott meg egy ujjpercétől. Talán még Lakatos Józsi is, aki 1838-ban volt 40 éves, személyleírása szerint himlőhelyes arcú és "*két ujjú*". Szembetűnő, hogy neki nem csupán egy ujja volt csonka. Ennek leginkább az lehet a magyarázata, hogy saját maga akarta levágni jobb keze mutatóujját, de balkezes lévén elügyetlenkedte a dolgot.

A reformkorban a pásztorvilágban és a betyárok között találunk sok olyan férfit, akinek csonkolt volt az ujja, cigányokat és nem-cigányokat egyaránt. Az 1820 és 1840 közötti somogyi betyárperekben pl. mindig van olyan vádlott, aki csonkakezű. A Petrovics -féle banda két tagjáról is tudjuk, hogy sérült volt a jobb keze. Petrovics Péter vajda "*jobb kezének mutató ujja 2-dik izig levágva*". Ragyás Sándor feltehetően más módszerrel próbálkozott, vagy ráütött az ujjára, vagy ráejtett valamit: "*jobb kezének mutató újja összezúzva*".

A csonkítás részletes körülményei és lélektani mecanizmusa is rekonstruálhatók egy somogyi perből.³ Az időpont 1840. december - 1841. január. A helyszín Toponár és Kaposvár. A főszereplő Babai Pista cigány legény, akit mondanak Miskának is. 25 éves, 1815-ben született Kercseligeten⁴. Még nőtlen, édesapjával él együtt, aki társadalmi helyzete szerint házas zsellér. A család a korabeli felfogás szerint életmódja alapján

³ Somogy Megyei Levéltár, IV. 10. v. 10. doboz (1840-1842).

⁴ Babai 25 évesnek mondta magát, de az orvosi vélemény szerint csak 23 éves volt.

letelepültnek számít, állandó lakóhelyen házban lakik, a Festetics család földesúri joghatósága alá tartozik. Ebből az időből Somogyból nincsenek cigányösszeírások, életkörülményeikre csupán Babai vallomásaiban találunk halvány utalást. Arra a kérdésre, hogy minő értékei vannak, ezt válaszolta: *"Apámmal egy házom, 2 lovam egyéb házi butoraim kotsim szerszámom."* A család tagjainak öltözködéséről, nyelvismeretéről nincsenek adatok. Feltehetően már nemigen beszéltek cigányul, de legalábbis közel jutottak a romungróvá váláshoz.

1840 karácsonyán Babai Pista előadása szerint az alábbi események történtek: *"Karátsony bötyjén"* megivott egy meszely (az icce fele, kb. 4-5 deci) pálinkát és megrészegedett. Ennek ellenére elment a toponári bíróhoz *"szalmát keresni"*. A bíró házában katonákkal találkozott, akik *"hozzám kapkodván kényszerítettek a' katonaságra, 's minthogy ott ismét pálinkát ittam engedvén szavoknak, de hogy alkudtak e vélem vagy nem részeg lévén nem tudom, hanem arra emlékezem, hogy egy huszast nyomot valaki markomba"*. Babai még aznap este hazament, de másnap délben (25-én) a katonák érte mentek és vitték a bíró házához. Útközben bort ittak, Pista kapatos lett, de nem annyira, hogy ne jöjjön rá mekkora butaságot csinált. A bíró nem volt otthon, csak a fia. Babai egy jó ideig vele tartózkodott egy szobában, s ott volt még egy Jancsi nevű katona is. A kelepcebe került cigány tőlük kérdezte, hogyan menekülhetne meg a katonaságtól, *"mivel haza ereszteni nem akartak"*. Azt felelték neki, *"hogy másképpen nem ha csak mint a' cigányok cselekedni szoktak [!] két ujjadat el nem vágod"*.

Pista erre kiment a konyhába, s az ott talált csontvágó bárdal a tőkén levágta előbb az egyik, rögtön utána a másik ujját. A bíró és a családtagjai néhány pillanattal ezután érkeztek haza a templomból, ők kötözték be a roncsolt kezet, s Babait haza küldték.

Az öreg Babai félt, hogy baj lesz a dologból, jobbnak látta elébe menni az eseményeknek. December 27-én elkísérte a fiát Kaposvárra Bátszegyei János járási esküdthöz, aki még aznap ki is hallgatta, majd áristomba záratta. A következő közel három hetet Babai a kaposvári vármegyei börtönben töltötte, január 14-én került sor a sedrián (vármegyei törvényszék) a tárgyalásra. Babai megerősítette december 27-én tett vallomását, azzal a módosítással, hogy a Jancsi nevű katona nem biztatta őt ujjainak levágására. A törvényszékhez benyújtották az ilyenkor szokásos esetrajzot, melyet Bátszegyei fogalmazott:

Raboskodó Babai Miska v(agy) Pista ki a' Toponári Helység helyett Katonának bé állott, mely tettét későbbben meg bánván, hogy magát a' Katonaság alul mentesítse azon féktelen gondolatra lépett, mi szerént a' Toponári Helység Birójának szobájából ki menvén a' konyhába fel talált csontvágó baltával elsőben egyik utánna tüstént a' másik ujját jobb kezén el vágta, mi végett Atyával hozzám panaszolkodni Kaposvárra bé jövént öt mint tagjainak el darabolóját 's a' szerént vétkestet a' N(eme)s Megye börtönébe záratván, a' Te(kin)t(e)tes Törvény Széknek Kegyses Szine eleibe, el itéllés végett állítottom. Költ Kaposv(árott) Janu(arius) 14^{én} 841.

A perfelvétel gyorsan ment, Botka Antal tiszti alügyész vádbeszéde

rövid volt, s az esetrajzhoz hasonlóan nem tartalmazott új momentumot. Annál inkább a január 15-én kihallgatott tanú, Illés János vallomása. A 22 éves toponári fiatalember ugyanakkor állt be katonának, mint Babai. Arról számolt be a törvényszéken, hogy 25-én az újoncok litániára mentek, így maradhatott egyedül Babai a toponári bíró József nevű fiával, s Illés Jánossal. Vajon miért nem vitték el a többiekkel a templomba Babait és Illést? Erről nem szólt Illés János sem, de arról igen, hogy Babai mit mondott neki: "Jantsi eresz haza ha meg szabadulok a' Katonaságtul mingyárt adok 100 f(orientot) vagy pedig hoz egy kést hasítsd fel a hasamat".¹ Ezt követően Illés János a bíró fiával az istállóba ment a lovakat vakarni. Ha ez igaz, akkor nem kellett vigyázni Babaira, vagy nem törődött vele, illetve az sem kizárt, hogy lehetőséget adott a szökésre. Amikor visszatértek a szobába, ott találták Babaival az "Öreg Birót és annak fehér cselédjét". Babai Pista egy lánán ült, majd a konyhába ment, s eldarabolta az ujjait. Amikor Babai visszament a szobába, Illés szerint e szavakat mondta: "no most legyek Katona, eb szolgálja a Császárt".² Illés szerint senki nem biztatta a cigányt, hogy vágja le az ujjait, Babai hirtelen, egyik pillanatról a másikra cselekedett.

A Babai és Illés vallomása közötti ellentmondás nem oldható fel. Az öreg Babai bizonyára kioktathatta a fiát, hogy mit valljon, de Illés vallomása is gyanús. Nehezen hihető, hogy egyedül hagyták Babait, hiszen akkor bizonyára megpróbált volna elszelelni. Vagy nem volt hozzá bátorsága? A

¹ Aláhúzás az eredetiben.

² Aláhúzás az eredetiben.

törvényszéken mindez nem volt fontos, miként az sem igazán, hogy Babait biztatta - e valaki, vagy sem. Az öncsonkítás ténye bizonyított volt, s 1841. április 26-án megszületett az ítélet:

A' raboskodó ellen ki derittik a felperesi adatokat, miként a' Katonai Ujjoncok felfogadása alkalmával mint ön hasznát kereső a Helység Elöljáróihoz pénzért ujjoncznak beszegődött - mégis későbbben megbánván lépését, kimenekedhetése tekintetéből két ujját elvágta, 's így ezen tette által magát meg csonkítva a' köztársaság terhére tévén, de még mint sorozás alá kerülendő a' törvények kijázdásával e' szerint polgári kötelességének sem felelhete meg; ugyan ezen vétségeiért az e' részben fenn álló büntető gyakorlat reá nézve még sullyósittatik, és 1 1/2 esztendei nyügvasban kiállandó fogságra, és fertályonként 25 pálcza csapásokra ítéltetik. A' raboskodás, és vas váltság pótlásában pedig elmarasztaltatik.

Az eljárás történetéhez tartozik még, hogy 1841. január 15 -én Herman Antal táblabíró, Tallián Pál főszolgabíró és Záborszky főhadnagy jelenlétében Fekete Mihály járási orvos megvizsgálta Babai Istvánt, s az alábbi szakvéleményt adta róla:

A Te(kin)t(e)tes Törvény Szék rendeléséből Toponári Lakósnak fiát, Babai Mihályt most 23 Eszten(dős) Orvosi Modon meg vizsgálván, a melyet a jobb kezének mutató és közép ujjait az utolsó izben tökéletesen oly anyira el vágva találtam, hogy ugyan amiatt a Hadi Szolgálatra éppen Haszanytalan...

Az ujjak helyrehozhatatlan csonkaságán és az arcokról letörölhetetlen vágásokon kívül a cigányok másfajta emberi kéztől származó sérüléseiről, testi jegyeiről is tudunk. Ezek mindegyike verekedésből (ritkábban megveretésből) származott, s életreszóló testi változásokat idézhetett elő, sőt egynéhány csetepaté halállal végződött. A konfliktusok némelyikének motivációjában felsejlik egy különleges szokás: a vérbosszú. Nem mindegy azonban, hogy cigányok és gázsók összetűzéséről van - e szó, vagy cigányok egymás közötti küzdelméről. A konfliktusok tipológiája nem csak a viszálykodások és ezen keresztül a különös testi jegyek keletkezésének megértése miatt fontos. A cigány emberek feltehetően más-más pszichológiai attitűddel viselték magukon a gázsóktól és a cigányoktól származó testi jegyeket, s lényeges lehetett a különválasztás a közösségi megítélésben is.

A különféle sebesülések oka nem mindig egyértelmű, s nem lehet tudni, hogy gázsóktól vagy cigányoktól származnak - e. A már ismert, gyilkosság miatt keresett Joonról 1825-ben személyleírásában elmondják, hogy a "*főbéli koponyája kopaszos 's azon lattzik egy csákány ütés által ejtett gödör, mellyben az ember ujjá bé megyen*". Arról viszont nem kapunk információt, hogy a sérülést más cigányok okozták - e, vagy gázsók. Balogh Józsefről tudjuk, hogy egy másik cigány legényt vágott fejbe csákányával 1787-ben, de itt sem derül ki az indíték.

Részletesebben tájékoztatnak a sérülések keletkezéséről a peres iratok. A gázsók és cigányok közötti verekedések közvetlen okai többnyire

szokványosak voltak: előítélet, gyanúsítás, sértés, büszkeség, italozás, fegyelmezetlenség. 1754 -ben Torna vármegye Almási nevű helységében gázsók és cigányok közötti éjszakai utcai verekedés során Ruszó Zsiga és Czigány Ferkó nevű cigány legényeket bottal verték fejbe, a tanúvalomásokból nem derül ki, hogy pontosan miért.¹ 1763-ban Zemplén vármegyében történt hasonló eset, a konkrét indíték ott sem állapítható meg, csupán annyi, hogy a résztvevők a kocsmából jöttek. A tokaji vásárról Bodrogkeresztúrra hazafelé tartó cigány vajdát, Feri Lacit a keresztúri árendás zsidó szolgálégyenei (egyikük lengyel volt) szálfákkal úgy megverték az úton a falu közelében, hogy három nap múlva behalt sérüléseibe.² 1795-ben Festetics György taranyi ispánjától nyert elbocsátó levéllel Somogyból Horvátországba a rokonaihoz költözni szándékozó beás legényt, Ignác Tódort a babócsai tisztartó deresre húzatta, majd mikor onnan felkelt tovább ütötték, s úgy megsérült a keze, hogy nem tudott többet dolgozni. Tódor panaszlevele szerint mindez ok nélkül történt, talán eleve feltételezték róla, hogy csak rosszban sántikálhat.³ Fél évszázad múlva, 1845-ben Somogy más részén estek egymásnak gázsók és cigányok. A

---

1 Statny Oblastny Archiv (Kassa), Torna vármegye törvényszékének iratai. Fasc. II. Nro. 12. (955. tétel, 404. doboz).

2 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (sátoraljaújhelyi részleg), IV. 1008. I. Fasc. 357. Nro. 94.

3 Somogy Megyei Levéltár, IV. 1. c. Az *Instantiae 1759-1858* c. csomóban. Ignác Tódor esete jó példa a már a 18. században Magyarországon élő beások horvátországi rokonsági kapcsolataira.

kisdencsi csárdában egy embernek eltűnt a fokosa, s a kocsmáros a szintén ott iszogató cigányokat gyanúsította a lopással. Verekedés lett a dologból, a kocsmáros egy Istók nevű cigányt fokossal megsebesített a karján, erre az a kezében levő üveget a kocsmáros orrába vágta. Később kiderült, hogy a kocsmáros vádaskodása alaptalan volt.

Szeretnénk elkerülni, hogy a témánk nyújtotta elágazásoknál túl messzire elmenjünk a néhány lépés után már "főúttá" szélesedő "mellékutakon". A fizikai kinézet, a különös testi jegyek problémaköre eddig is több olyan társadalomtörténeti, illetve etnográfiai kérdéshez vezetett el, amelyekkel külön esettanulmányokban kellene foglalkozni. Ezek sorába tartoznak a konfliktusok is, amiket a külső beavatkozásból származó testi jegyek genetikai vizsgálata tett megkerülhetetlenné, s amelyek ismételt felvetik a cigánykutatókat foglalkoztató állandó kérdést: a cigányokkal történt események mögött húzódik-e valamilyen specifikus gondolkodásmód? A testi jegyek vonatkozásában a mentalitástörténeti kérdésfeltevés ezidáig szükségszerűen részleges válaszokat eredményezett, s a konfliktusok felőli közelítés is csupán ezzel kecsegtet.

A verekedések pillanatában működő elégtételi igényen, védekező reflexen, hirtelen felinduláson kívül készítette-e a cigány embereket valamilyen csak rájuk jellemző mentalitás is, hogy elkerülhetetlennek tartásuk az öklök, a fokosok és a kések összecsapását? A konfliktusok okainak és következményeinek volt-e valamilyen specifikus "románész" értelmezése? Az eddigi szűkkörű kutatásokból a forráskorlátozottság ellenére tudjuk,

hogy a cigányok sok mindenről különlegesen gondolkodtak, másképpen, mint a gázsók: munkáról, lopásról, a természeti környezet kihasználásának technikáiról, az embereknek a társadalmi térben elfoglalt helyéről, ördögökről, visszajáró lelkekről, dögevésről, házasságról és szerelemről. A cigányok -elsősorban réteghelyzetükből és nem etnikai specifikumból adódóan- a társadalomnak azon csoportjaihoz tartoztak, amelyek gyakrabban ki voltak téve konfliktushelyzeteknek, mint a társadalom többi tagja, csoporton belül és kívül egyaránt. Az iratokból nagyon gyakran egyáltalán nem állapítható meg, hogy ők különlegesen gondolkodtak-e erről?

A cigányok egymás közötti verekedéseinek fizikai kivitelezése és a belőlük származó testi sérülések jellege nem különbözött a gázsók és cigányok konfliktusainál tapasztaltaktól. A pszichológiai indítékok feltehetően specifikusak voltak, de ez általában nem egyértelmű, sőt semmi sem derül ki az ellentétek okáról. 1766-ban Miskolcon Csordás János cigány "minden igaz ok nélkül" kapával sebesítette meg a szomszédjában lakó Dardos Zsigát, annak Jónás Kata nevű feleségét és menyecske leányukat. A leányt "derékon úgy ütötte a kapával, hogy mindgyárt össze koncsorodott". Sárkány Mihály főbíró előtt a tanúk a verekedés minden részletéről szemléletesen beszámoltak. Pontosan elmondták ki hogyan került a földre, hogyan folyt a vér, az egyik tanú Dardos Zsiga leányának feljajdulására is emlékezett: "jajj gyilkos oda vagyok". A perpatvar okára egyetlen tanú tett félmondatnyi halovány utalást: "Dardos Siga gyermeke

tüzet vivén ki a házbul, Csordás János neki ment, a sinatra Dardos Siga és felesége is ki jövéen mind Dardos Sigát mind feleségét a kapával agyba főbe verte".¹

Másfél évtizeddel később, 1781-ben a Torna vármegyei Lenke helységben Zsarnai alias Nanu György cigány legénynek beszakították a koponyáját más cigányok. Nanu György Ardóban lakott, lakodalomba ment Lenkére a rokonaihoz. Amikor az ardói atyafiak *"becsülettel helyre késérték"* a menyasszonyt és a vőlegényt, Nanu György Kecsku Ferentől tartozása megadását kérte. Összekaptak és az adós Kecsku Ferenc Gyuri nevű fiával megverte Nanu Györgyöt. A tanúk beszámolója szerint *"jó szálas abroncsokat kezekhez vévén", ... "agyba főbe verték hogy talán meg sem él"*.² Az indulatokat feltehetően nem önmagában a kölcsönbe adott pénz visszakerése szabadította el, Kecsku Ferencet -annak ellenére, hogy ő tartozott- a nála fiatalabb Nanu György viselkedése késztehetta arra, hogy bántalmazza. Valamilyen helytelen gesztus, sértő kifejezés, akaratlan vagy szándékos tiszteletlenség bőszíthette fel. Leginkább társadalmi és életkori státusának megsértésére gondolhatunk, illetve olyan szituációra, amelyben Kecsku úgy érezte, hogy Nanu nyilvánosan kétségbe vonta az ő egyenrangúságát a terített asztalnál, s tisztátalanná tette. Lehet, hogy nem volt elfogadható a kölcsönadott pénz visszakerése ilyen ünnepélyes helyzetben?

A magyarországi cigányok történetének feltáratlan területei a

¹ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV. 501. b. Species XII. Nro. 564.

² Statny Oblastny Archiv (Kassa), Torna vármegye törvényszékének iratai, Fasc. IV. Nro. 31.

klánszerű képződmények szerveződése, a közöttük dülő ellenségeskedések és a vérbosszú intézménye. A rituális bosszúállás kötelezettségéről csupán néhány közvetett adattal rendelkezünk, nem is akarjuk ezt a problémát ebben a tanulmányban megoldani. Mindössze jelezni kívánjuk néhány perirat felhasználásával, hogy a testi sérüléseket okozó cigányok közötti konfliktusok némelyikének, mind az indítékok, mind a konfliktusszituációk feoldása tekintetében léteztek sajátosan cigánynak tekinthető értelmezései.

A familiáris csatározások háttérben konfliktus-sorozatok húzódtak, egy-egy peranyag csupán az ellenségeskedés áthagyományozódásának egyetlen állomásáról tájékoztat. Olyan konfliktushelyzetről, amely egy korábbi ellentét folyamánya, s amely maga is újabb ellentéteket generált.

A 17. században a magyar főurak egyre erőteljesebben beavatkoztak a földesúri joghatóságuk alá tartozó cigány csoportok életébe, s olyan vajdákat neveztek ki, akik hajlandók voltak közösségük szokásjogait a gázsók erkölcsihez és törvényeihez igazítani. Az adaptálódás szükségszerű velejárója volt a javak megszerzésének és a konfliktusok megoldásának újfajta értelmezése is. Az értékrend átalakulása azonban lassú volt, s a 18. század elején még felfedezhetők az archaikus mentalitás nyomai. A cigány közösségi vezetők körül familiaritási kapcsolatrendszerbe szerveződő cigány családok nem egyformán gondolkodtak a gázsókkal való kapcsolatokról és a közösségi hagyományok feladásáról. A cigány közösségek belső viszonyait a vagyoniilag és hatalmi pozíciójában erős vajda családja és a közel ugyanolyan erős, vele rokon és nem rokon családok közötti rivalizálás

határozta meg. A klánok között évtizedekre elhúzódó véres családi harcokra kerülhetett sor.

A 18. század elején a kárpáti cigányok körében együtt éltek a gázsók által elfogadható és nem elfogadható szokások. A cigányok vezetői felismerték, hogy a közösségükben élő, de a gázsók világának normáival ellentétes szokásokat saját maguknak kell kordába szorítani, ha nem akarnak folyton konfliktusba kerülni a környezetükkel. A cigányok egymás közötti kapcsolataiban azonban kevésbé érvényesült ez az elvárás. Az alkalmazkodási folyamat átmeneti periódusának és a velejáró kettősségnek az emléke Plucz (mondják Pullucznak is) másként Sipos György vajda pere, mely 1715/16-ban zajlott Somogy vármegye törvényszékén.¹

Sipos György a somogyi cigányok vajdája volt, a törvényszék bigámiával vádolta, továbbá azzal, hogy más cigányokat a törvényekkel és a közérkölcselel ellentétes módon összeadott és elválasztott. Valószínűleg az ellenlábás klán feje, a somogyi cigányok korábbi vezetője, Farkas vajda jelentette fel. Farkas vajda és a Farkas-klán hívei a tanúkihallgatások során (több, mint 50 cigány embert hallgattak meg) is Sipos György ellen vallottak. A somogyi cigányok többsége, valamint a Fejér és Veszprém megyei cigányok a Sipos-klán mellé álltak. 1715. októberében a legtekintélyesebb Fejér és Veszprém megyei klánok vezetői 500 forintért kiváltották Sipos vajdát és saját közösségeik összes cigánya nevében kezességet vállaltak érte. Garanciát vállaltak arra is, hogy "*Farkas vajdán, se valamelyik azon vajda alatt való cigányon, se pedig azokon, kik őtet*

¹ Somogy Megyei Levéltár, IV. 10. v. Nro. 2.

[Sipos vajdát] *a' fölyebb irt vétkekért* [a bigámia és a cigány házassági szokások követése] *vádolták és ez eránt ellene bizonságot tettek, nevezett Palucz vagyis Sipos vajda se maga semminemű bosszút nem áll, se mások által bosszúállást, annyival is kárt nem tétet*". Azt is kikötötték, hogyha a bosszúállás mégis megtörténne, akkor Sipos vajda köteles 100 forint jóvátételt fizetni, ha pedig rajta nem lenne az behajtható, akkor a kezességet vállaló cigány vezetők fizetik meg az összeget. Formálisan elejét veszik a bosszúnak, egyszersmind azonban a lehetőségét is megteremtik, sőt elfogadhatóvá teszik.

A kiváltással és a kezességvállalással a cigányok a korabeli joggyakorlatnak megfelelően jártak el, kifelé betartották a gázsók számára fontos szabályokat. Egymással szemben viszont saját közösségi normáikat követték. Az idézett kezeslevél bizonyíték arra, hogy a 18. század elején és a korábbi évtizedekben a kárpáti cigányok között létezett a vérbosszú intézménye. A Sipos vajda perében meghallgatott tanúk vallomásából kiderül, hogy nem csupán Sipos és Farkas hatalmi vetélkedéséről volt szó, hanem régebbi keletű familiáris ellenségeskedésről, amibe más családok is bekapcsolódtak, sőt hajlandók voltak átvállalni a bosszúállás kötelezettségét. Erre utal az a kitétel, hogy Sipos vajda másokkal sem tétet majd bosszút. A klánok viszálykodásában Sipos György képviselte a hagyományokhoz való ragaszkodást (végül fejével fizetett érte), Farkas vajda pedig a változások elkerülhetetlenségét.

Az általunk tanulmányozott peres iratok alapján úgy véljük, hogy a

vendetta típusú vérbosszú intézménye a 18. század folyamán a kárpáti cigányok között a rokonsági rendszerek megbomlásával párhuzamosan megszűnt. Továbbra is élt viszont az 1740-es években megjelenő oláh cigányok között, akik nem adaptációs, hanem elzárkózási technikákat alkalmaztak a gázsókkal való kapcsolataikban. Egy 1750-ben Szabolcs vármegyében folytatott per irataiból¹ ugyanolyan klánszerű familiáris formákat ismerhetünk fel, mint korábban a kárpáti cigányoknál. Ezek a klánok azonban egyformán gondolkodtak, s azonos szokások szerint éltek. Egy véres tavaszi éjszaka eseményeiből nem csak őket érthetjük meg, hanem azt is, hogy milyenek lehettek a 17. században a kárpáti cigányok.

Az orosz húsvét harmadnapjának éjszakáján Nyírkarászton Bogdán Ádám vajda vérszerinti és mostoha fiaival rátámadt a sátraikban tanyázó Multinovics Vaszil vajdára és családjára. Multinovics meghalt, a családtagok megsebesültek. A tanúk vallomásaiból az derül ki, hogy nem csak Multinovics vajdát, hanem egész családját ki akarták irtani Bogdánék, de a kiáltozásra oda rohanó falubeliek megjelenése megakadályozta őket ebben. Ez a szándék bizonyítja, hogy nem egyszerű elégtételről volt szó. A Bogdán és a Multinovics klán között régóta dúlt a viszálykodás, a hozzájuk tartozó családok között rokoni kapcsolatok voltak, s pénzhamisítási ügyek kapcsán folyamatos gazdasági kapcsolat is létrejött közöttük. Érdekes adalék az eset történetéhez, hogy Multinovics felesége rokonságban állt a Bogdán klánhoz tartozó egyik férfi feleségével, s számon kérte rajta, hogy miért nem értesítette őt Bogdánék gyilkossági tervéről. A kérdőre vont

1 L. 15. sz. jegyzet !

asszony válasza az volt, hogy akkor őt is megölték volna.

1839. április 24-én Görcsi György, Farkas János, Görcsi József és Horváth János Zala megyei cigányok² a gyulakeszi vásárból lakóhelyükre, Mihályfára tartva más, szintén mihályfai cigányokkal betértek a sümegi serházba. Nem csupán sörözni akartak, egy Görcsi János nevű gyömőrei cigányt kerestek, ott is találták. A vádirat szerint Görcsi Jánost "*azon szemre hányások után hogy nekik ő miatta nem volt a vásárban szerencsájök, meg támadni, s abba erővel bele veszvéen, olly kegyetlenül megverni és öszve rugdozni, hogy az öt hét mulva, vagyis június 1ső napján meg halálozott, nem félemlettek*". Kétségtelenül olyan eset, amikor a verekedés a cigány mentalitás különlegességével magyarázható. A konfliktus kiváltó oka és feloldásának módja mögött is feltehetően a rituális tisztaságra vonatkozó hiedelmeket és elvárásokat kereshetünk.

Az etnográfiai és antropológiai kutatások szerint az oláh cigányok számára a két legfontosabb érték a szerencse (oláh cigány *baxt*, kárpáti cigány *bast*) és az egészség (oláh cigány és kárpáti cigány is *sastyipe*), mindkettő elválaszthatatlan a "tisztaság"-tól (oláh cigány *uzhipe*, kárpáti cigány *shuzhipe*), amely nem azonos értelmű a gázsók tisztaság fogalmával. A kárpáti cigányok, illetve romungró utódaik körében a tisztasági-tisztátalansági kategóriák nem figyelhetők meg olyan autochton formában,

---

² Zala Megyei Levéltár, IV. 14. n. Fasc. 49. Nro. 59. Ezekről a cigányokról nem állapítható meg egyértelműen, hogy kárpáti vagy oláh cigányok voltak -e. Valamennyien római katolikusok, vallomásaikban lókereskedőnek, muzsikusnak és kovácsnak mondják magukat.

mint az oláh cigányoknál, de a 16-18. században még elevenek voltak, s a 19. század elején is felfedezhetők a nyomaik. A kárpáti cigány nyelv az oláh cigányhoz hasonlóan ismeri a piszkosság (*melalo*) fogalmát, de a tisztátalanságot (oláh cigány *marhime*) nem. Az oláh cigány *marhime* szavához hasonló kifejezéseknek a kárpáti cigányban más a jelentése. A *maribe* jelentése verekedés, a *maripe* megfelelője *verés*. Utóbbi nem a fizikai verést fejezi ki, hanem az átvitt értelmű ártást, rontást (pl. szemmel verés). Úgy véljük, hogy a *maripe* értelme a 18. század előtt hasonló volt az oláh cigány *marhime*-hez, de a kárpáti cigányok részleges identitásvesztése következtében egyre inkább azonosult a paraszti világkép rontási tabuival. Feltehetően ebben is fontos szerepe lehetett a periférikus akkulturációnak.

A rituális tisztaság védelme a vásárban is fokozottan fontos. Ezt a szabályt sérthette meg Görcsi János, s az amúgy is beteges és gyenge testalkatú ember halállal fizetett, bár a többieknek nem állt szándékában megölni, sőt többük is azt állította, hogy nem vett részt a verekedésben, mások pedig éppenséggel szétválasztani igyekeztek Görcsi Györgyöt és Jánost. A tanúk is arról számoltak be, hogy Görcsi János sérüléseinek egy részét baleset okozta. Amikor kijöttek az ivóból a kocsiszinbe, Görcsi János meg akarta ütni a többet mgával már kocsin ülő Görcsi Györgyöt, de a kocsi már elindult és hátsó tengelye elrántotta. Valószínűleg kapatos is lehetett, mert nem sokkal később a város végén leesett a lováról.

Abban megegyeznek a vádlottak és a tanúk vallomásai, hogy Görcsi György és János között az váltotta ki a vitát, majd a verekedést, amikor

Görcsi György Görcsi Jánost felelősségre vonta, amiért a vásárban egy bunkós bottal leverte lovának derekát, s ezzel elvette a szerencsáját. Arról senki nem szólt, hogy Görcsi János miért bántotta volna a lovat. A sümegi serházban ő azt állította, hogy nem ütötte meg a lovat. A szándékok és cselekedetek nem voltak egyértelműek, sőt az sem egyértelmű, hogy Görcsi János valóban megsértett - e valamilyen rituális előírást.

A tisztaságra vonatkozó hiedelmekből nem származott szisztematikusan alkalmazott viselkedési szabály. Ha így lett volna, akkor Görcsi János a következményektől félve nem nyúlt volna György lovához, amit éppen el akart adni. Vagy pedig nagyon is tudta, hogy mit tesz, s tudatosan akarta megakadályozni, hogy György szerencsés, azaz hatékony lehessen. Az egyik tanú ilyen kontextusban beszélt a vásárban történekről, amikor idézte Görcsi Györgynek a sümegi serházban elhangzott, Görcsi Jánosnak szegezett szavait: "*miért ütötted le a lovam keresztcsontját, mikor láttad a szerencsémét*".

Persze az is lehet, hogy Görcsi János nem is ért hozzá a lóhoz, csupán bűnbakká vált. 1839. április 24-én ugyanis nem csak Görcsi György, hanem más cigányok számára is sikertelenül végződött a gyulakeszi vásár. Görcsi József (György testvére) azt vallotta, hogy mivel nem volt szerencséje a vásárban, félrehúzódott és nem is ivott a többiekkel. Horváth János pedig nem is látta hogyan esett egymásnak Görcsi György és János, egy félreeső asztalnál sírt, mert aznap megdőglött egy lova.

Amikor a mihályfai cigányok Sümeg felé tartottak kocsijaikon,

bizonyára megbeszéltek a vásárban történeteket, s a kedvezőtlen események utólagos magyarázatára a rituális tisztaságra vonatkozó hiedelmek kínálkoztak. A vásárban még nem jutottak szerephez, a következmények értelmezésében annál inkább. Cigány észjárás szerint Görcsi János helytelen viselkedése miatt lett április 24. boldogtalan nap, ő miatta nem jutottak haszonhoz, elestek a lóeladás örömeitől, s meghiúsult a vásár utáni önfeledt együttlét is.

A szomorúságot, az elszenvedett szégyent, a meggyalázott büszkeséget és a Görcsi Jánossal szembeni haragot az sem enyhíthette, hogy rokona volt Görcsi Györgynek, s több más megyefai cigánynak is. Amikor azonban május végén bizonyossá vált, hogy Görcsi János egészsége súlyosan megromlott, cigány közvetítők útján a gyömörői elöljáróság jelenlétében egyezséget kötöttek, amit a jegyző foglalt írásba. Görcsi György, Görcsi József, Farkas János, Árvai János, Horváth János, Árvai József és Árvai Ferenc 100 forint jóvátételt fizettek Görcsi Jánosnak. Ezzel teremtették meg Görcsi János halála esetére családja biztonságát. Görcsi János felesége és gyömörői rokonai pedig kötelezték magukat, hogy a megyefai atyafisággal szemben a jövőben semminemű követelést nem támasztanak.

Az írásba foglalt egyezséggel helyreállt a felek között a kölcsönösen elismert egyenrangúság. Görcsi György elvesztett szerencsáját kompenzálta Görcsi János elvesztett egészsége, a családra háramló negatív következményeket pedig az anyagi kárpótlás.

Az 1839-es per nem csak mentalitástörténeti információi miatt fontos. A Görcsi Jánosról készült orvosi látletelekből azt is megtudjuk, hogy a verekedések milyen testi sérülésekkel jártak, illetve milyen állapotban lehetett a sümegi veszekedés előtt. Először május 11-én, vagyis még életében Bognár János zalaszántói járási orvos vizsgálta meg, a látletet eképpen hangzik:

"Görtsi János mint egy 26 esztendős gyenge test alkotásu emberen e következendőket láttam és tapasztaltam. A jobb lábon hátul hajlásban ugy szinte elöl is térd kaláts körül több varas sebek mint egy réz krajtzár nagyságuak láztottak. Az egész bal láb szár dagadt törödöttnek és nagyon fájdalmasnak tapasztaltatott. Hátul a bőr vagy is közönséges takaró térd hajlásba egy kis tenyérnyi nagyságra le dörgölve vagy is foszladva találtatott. Ugyszinte a külső bokánál is láb-fej hajlásba egy kis tenyérnyi nagyságra le foszladva találtatott a közönséges takaró.

Orvosi vélemény. A fent éreéntett ember sokáig fog sinlődni míg bajjából ki igazulhat és azon lassu láz mellyben jelenleg van ha jól nem orvosoltatik veszedelembe is hozhatja."

Görcsi János holttestét közvetlenül halála után Rédey Gábor, a tapolcai járási sebész boncolta fel és az alábbi jelentést tette róla Gyömörőben az elöljáróság jelenlétében:

"Görtsi János mint egy 25 esztendős Gyömörői ezen Tettes Nemes Zala Vmegye helységbeli lakós, ezen folyó Esztendei Aprilis 24kén Sümegen a serivó házban megveretetvén, mellben megrugdaltatott s

tiprattatott, melly időtől fogva beteges lévén, és Junius 1ő napján éjjeli mint egy 1 óra tájban meg halt. Már alul irt napon a holt testet az Orvosi tudomány rendszabályai szerint a hely színén alább megnevezetteknek [a gyömrői előjárók] jelen léteben megvizsgálván, mindjárt a homlok közép részén egy tsekély szurott seb lázott, a tökzatskó meg volt dagadva, mind a két allábszáron tsekély felső színü varas bőr folytok lázottak. A Koponyáról a lágy részek levéttetvén jobb felül a halánték inas hus, bal felül pedig a fal csont tájékán a szijas inas kiterjedés kékes színűek kevesé meg voltak törődve. A Koponya csont is levéttetett, az agy kemény hártya alatt tsekély mennyiségű savós nedvesség volt, gyuladás nem tapasztaltatott. A mellüreg föl bontatván, a mellen lévő inas husok belső felületén, de leginkább a bal válkults táján, és a mell csont markolatjánál szembe tűnő volt a lágy részeknek törődése, melly szederjes fekete színü volt, a mell üregben fekete folyó vér találtatott, a Tüdők rothadásban voltak, a gyomor felső felületén gyuladás tapasztaltatott, az egész máj pedig korom feketeségű színü volt, és a fogó eszköz alatt is elomlott, s egész máj meg volt rothadva. A hasüregben a belek fel voltak fonódva üressek lévén, és némelly részén gyuladás tapasztaltatott.

Minek utánna ezen főnt említett jelek tsak ugyan nyilván mutatják azt, hogy külső erőszak vitetett végben, ami által a mell üreg leginkább szenvedett, melly által a mell üregben lévő életművek erőszakosan megrázzatván, s erre fontos gyuladás következett, ez több időkgig rendessen nem orvosoltatott, s a betegséghez képest annak módja szerint jó

gondviselése, és életmódja sem lehetett, tehát ennél fogva a gyuladás Tüdő, és máj rothadással végződven, amellyben meg is holt, ennek pedig egyenessen gerjesztő oka volt a mellre történt külső tompa erőszak, s ezen gerjesztő oknál fogva történet szerint /per se lethale/ következett a halál."

A harmadik csoportba sorolható különös testi jegyek keletkezésének pontos okát csak akkor tudhatnánk, hogyha részletesen ismernénk viselőik életútját. Leggyakoribb ebben a kategóriában a hiányos fogazat, amelyről sok cigány kapta a "Csorba" ragadványnevet. A fogak kihullását okozhatja a szervezet belső baj miatti instabilitása, alultápláltság, esetleg skorbut, de lehet bántalmazás vagy baleset következménye is.

1816: Batyi Borbálának "*elől a' felső foga csorba*".

1843: Csorba másként Lakatos Andrásnak "*elől felső fogai hibáznak, bal kezén kis újja hegye görbe*". A foghiányhoz hasonlóan a görbült ujj magyarázata sem egyértelmű. Lehet bántalmazás vagy baleset, de születési rendellenesség következménye is.

1844: Lakatos Jánosnak "*egy foga hibázik*". Lehet, hogy kiverték ?

Az ortopédiai elváltozásokat feltehetően leginkább valamely gyermekbetegség magyarázhatja, de nem zárhatók ki más tényezők sem. Lakatos Pál, kb. 38 éves, 1780 - ban lótolvajság miatt körözött Csongrád megyei cigány "*görbe dereku egyik szemire bansal*". Az 1827 - ben körözött Nyári/Vagyomos/Kupai László "*görbe karikás lábu bal lábra egy kevesse sántét*". A sántaság -miként a rozzant derék is- származhat balesetből, vagy

verekedésből is, a karikaláb azonban leginkább fejlődési rendellenességre, gyermekbetegségre enged következtetni. Még kevesebb információnk van Sztojka László fiának sérüléséről, akiről szintén 1827 - ből maradt fenn adat. A csoport tagjainak személyleírásában említést tesznek Sztojka László "csonka" fiáról is, akiről annyit tudunk, hogy volt felesége. Mindkét férfi asszonya himlőhelyes arcú volt. Hasonlóan bizonytalan az 1834 - ből Balázs János 55 éves nógrádi oláh cigányról fennmaradt adat értelmezése is. Személyleírása szerint "*egyik lába dagat és sebes*". Betegség vagy sérülés okozta - e vajon ezt az állapotot ? Az 1847-ben Librantova helységéből megszökött cigányokhoz tartozó Máté nevű férfi bénaságának okát is csak találgathatjuk.

Bizonyosnak gondoljuk, hogy azok a különös testi jegyek, amelyeket számba vettünk, s amelyek módot adtak a múltbeli cigány emberek alaposabb megismerésére, összefüggtek az emberi értékességről kialakult képzetekkel, hatással voltak a személyes kapcsolatokra és az egyének önbecsülésére. A különös testi jegyek szituációktól függően olyan fizikai kényszereket jelentettek, illetve jelenthettek, amelyek közvetlenül vagy közvetve a cigány emberek egész életútját meghatározhatták. A biológiai adottságok tartós megváltozása, különösen hogyha az egyéni teljesítő képesség visszavonhatatlan romlását váltotta ki, radikálisan befolyásolhatta a cigány embernek saját közösségében elfoglalt helyét és a gázsókhöz való viszonyát. A csupán negatív esztétikai hatású testi jegyek viselői kevésbé

voltak kitéve társadalmi, gazdasági kényszereknek, nekik leginkább az erkölcsi és lelki következményekkel kellett szembenéznük.

A sánta, sérvvel, rokkantsággal, hályogos szemmel bajlódó, nehezen mozgó vagy tájékozódó embereknek behatárolttá váltak az ambícióik, s ez kétszeres hátrányt jelentett számukra, mert a cigány emberek lehetőségei -csoporthoz tartozástól és lokális adottságoktól függően- a cigányság speciális társadalmi helyzeténél fogva amúgy is korlátozottak voltak. A beteg, sérült embereknek speciális megélhetési technikákat kellett kialakítaniuk, hogy megfelelhessenek a társadalmi elvárásoknak. Ez különösen nehéz lehetett olyan közösségben, ahol mindenkitől elvárták, hogy 8-10 éves korától meg tudja szerezni saját napi élelmét. A kiszolgáltatottság ellenére ezek az emberek sikeresen válaszoltak a kihívásokra, nem tudunk arról, hogy cigány embert teljesítő képessége csökkenése, mozgáskorlátozottsága miatt kiteszítottak volna közösségéből. Másfelől erős közösségi kontroll működött, hogy mindenki számára biztosítsák a élet folytathatóságát.

A dolgozatunkban tárgyalt testi sajátosságok -eltekintve a haj és a szőrzet esztétikai funkciójától- nem abból az ősi emberi szándékból keletkeztek, amelynek a másik nembeliek érdeklődésének felkeltése a célja. Ugyanakkor mind a betegségből, mind a külső beavatkozásból vagy balesetből származó testi jegyek, nem csupán a természetes testet, hanem a "kulturális" testet is megmásították. Ez minden kultúrában azzal a veszéllyel jár az egyén számára, hogy fizikai kinézete ellentétessé válik a közösségi

normákkal, a divattal és a szépségideállal. Az, hogy valamely cigány ember e tekintetben kívül került - e a közösségi ízlés határán, az individuális adottságok és a testművészet kompenzáló hatásától függött. (A testi adottságoktól független presztízs, vagyon, rang és tekintély közösségszervező és emberi kapcsolatokat befolyásoló hatásaira nem térünk ki.)

Az általunk ezidáig megismert források nem teszik lehetővé, hogy pontosan eldönthessük, mely testi jegyeket tekintettek a cigányok negatívnak és melyeket pozitívnak, melyekre voltak büszkék és melyeket szégyelltek. Mit tartottak csúnyának, mit szépnek, és mivel szemben voltak közömbösek? Ebben a vonatkozásban is fontos szerepe lehetett a nemnek és az életkornak. Egy idős ember hályogos szeme, csorba fogsora vagy ragyás arca nem ugyanolyan megítélés alá esett, mint egy fiatalé. Ugyanazon testi jegy más-más értelmezést nyert attól függően, hogy nők vagy férfiak viselték. Az emberi kéztől származó testi jegyek közül azokra lehettek büszkék, amelyek férfias bátor magatartásra, sikerre és szerencsére emlékeztettek, a megalázottságot, megszégyenülést és boldogtalanságot felidézőket viszont igyekeztek elfelejteni. Utóbbiak felemlítése talán tabunak is számított, míg az előbbieket történetekben mesélték el.

A férfiak vágott arca és csorba keze valószínűleg nem csökkentette vonzerejüket, s nem okozott traumát párválasztásukban és szexuális életükben. A termet, az arc, a haj, a szem szépsége, az erő és a jó kiállás ellensúlyozhatta a test más részeinek sérültségét. Budai Mátyás (1767) pl.

magas termetű volt, gesztenyeszínű hajú és kékszemű. A 45 éves Orgován Andrásnak (1814) szép szeme, tiszta arca és vastag szemöldöke volt. A 38 esztendő Horváth/Tanti Istvánnak (1824) bizonyára előnyére vált magas termete és fekete göndör haja. Erős teste azonban vastag volt, arca a kellenél nagyobb, orra pedig lenyomott.

A himlőhelyes, ragyás arc, vagy a hályogos szem és a csorba fogsor visszatartóbb lehetett, de ezeket is több minden kompenzálhatta. A 46 éves Farkas Miska (1818) hályogos szeméről elterelhette a figyelmet magas, egyenes testalkata. A szintén hályogos szemű Kálló Boldizsár esetében (1836) a sudár termet, a szép haj és a kackiás bajusz lehetett az ellensúly. A csorba fogú Lakatos András (1843) is szerencsésnek tudhatta magát magas termete, nagy szemei és tiszta arca miatt. A himlőhelyes arcú, 22 éves Tóközi Miska (1773) is magas termetű volt, széles vállakkal, de túlságosan vastag volt az orra, ajka pedig szűk. Persze egyáltalán nem biztos, hogy a cigány nők szépségről alkotott képzeletében a vastag orrhoz a csúnyaság fogalma társult.

A legkellemetlenebb helyzetbe a teljesítő képességükben sérült beteges férfiak kerülhettek, különösen hogyha testi bajukon kívül elesettek és siralmas kinézetűek is voltak (pl. Lakatos Pál, 1780; Nyári László, 1827). Számukra egyaránt nehéz volt eleget tenni az esztétikai és a társadalmi elvárásoknak is. Nekik meghasonlást okozhatott testi fogyatékoságuk, mert a nők nem tekintettek rájuk biztos partnereként, s a férfiak között sem lehettek teljesen egyenrangúak, mert akaratuk ellenére ugyan, de nem

lehettek ugyanolyan erősek, harcrakészek, a család és a közösség bátor védelmezői.

A nők megítélését a férfiakhoz hasonlóan nem csupán biológiai adottságok határozták meg, hanem a társadalmi, nemi és életkori szerepekből adódó feladatok ellátásának minősége is. De azért nem ártott, ha a kedvezőtlen testi jegyeket kedvezők hatástalanították. Döme Ruzsi (1819) csinos termete, arcának kellemes vonala, orrának, szemének és hajának szépsége bizonyára el tudták feledtetni a himlőhelyből adódó kellemetlenséget. Ő nem csak testi adottságaiban volt szerencsés, magabiztos kiállása és bátor, becsületes beszéde növelhették vonzerejét. Orsós Anna (1830) viszont nem lehetett egy szépség, alacsonysága és testessége nem volt olyan hatékony ellenszere a himlőhelynek, mint Döme Ruzsi adottságai. A természet szûkmarkúságára és fíntoraira a testművészet leleményeivel lehetett fittyet hányni. Ónodi Sándor 36 éves felesége, Batyi Borbála pl. ezüst fülbevalókkal ékesítette magát, s így vonta el a figyelmet csorba fogairól. Az egyébként feltehetően szép arcú asszony sikerrel is járt, különben nem szöktette volna meg Gáspár József 1816-ban.

Körözölevelekből és perekből ismerjük férfiak és nők nem szokványos kapcsolatának néhány esetét, de csak közvetett adataink vannak arról, hogy milyen szerepe volt bennük az esztétikai értékeknek.

1767-ben Budai Mátyás, másnéven Findrik cigány faképnél hagyta gyermekágyas feleségét, s megszökött Berki Kita nevű sógornőjével. Budai jóvágású férfi lehetett, nem csak magas termete, hanem gesztenyeszínű

fürtös haja, hasonszínű szemöldöke és szakálla miatt is. Az asszonyokról nem maradtak ránk személyleírások. Ha a szépségnek és a vonzerőnek szerepe volt Budai választásában, akkor bizonyára a sógornő vitte el a pálmát a látens szépségversenyen. Nem tartjuk a cigányok életének minden eseményét a rituális szabályokkal megmagyarázhatónak, de ebben az esetben ismét fel kell figyelni erre az eshetőségre, s talán sajátosan értelmezett cigány házassági szokásokkal is számolnunk kell.

Batyi Borbála szökését fentebb már említettük. Kár, hogy nem ismerjük a férje személyleírását. Gáspárról annyit tudunk, hogy magas volt, feltehetően egyéb téren is felülmúlhatta Ónodi Sándort, akivel minden jel szerint együtt muzsikált.

Berki Ferenc 32 éves cigány 1821-ben egy Domokos Zsuzsanna nevű Szabolcs megyei nemes asszonyt szöktetett meg. Berki a már idézett személyleírása szerint elég jóképű ember lehetett. Feleségéről nincs személyleírás, s egyéb körülményekből sem tudható, hogy miért hagyta el a férje. A magyar asszonyról viszont van personalis descriptio:

Harmintz két esztendősen alaton terepely termetű, kerek ábrázatú, kék szemű, gesztenye szín hajú, fekete szömölkü, Reformáta, beszéll Magyarúl, elmentt egy otska Kődmenbe, kék és kárton felözöt is vitt magával, hosszú, Csikos tarka rokojába, ótska fekete kordován Csizmába, lentsés-főre való Keszkenöbe.

Elég nehéz megítélni, hogy a női szépségnek és vonzalomnak mekkora szerepet tulajdoníthatunk a Berki Ferenc és Domokos Zsuzsanna közötti

kapcsolat megszületésében. A társadalmi tényezők biztosan fontosak voltak. Berki romungróvá vált cigány volt, aki már csak magyarul beszélt, vallásában és feltehetőleg öltözködésben és viselkedésformákban is erősen hasonult a földesi parsztokhoz, de lehet, hogy inkább a kismemesekhez. Ruházatából ítélve Domokos Zsuzsanna egy szegény kismemesi családból származhatott.

1826-ban Képes László pásztor a Szatmár megyei Sályból "*elszökött egy alacsony köptös barna tzigány-aszszöny kúrvájával*". A pásztor befonva hordta a haját, ő is alacsony termetű volt, világos kékszemű és szőke hajú. Ez a kapcsolat a periférikus keveredés tipikus példája, amikor a hasonló társadalmi helyzet nyújtotta közeledést a férfi és nő testi adottságainak hasonlósága és a szexuális vonzalom is felerősítette. A cigányasszonynak erős hatással kellett lennie Képes Lászlóra, egyébként pásztorunk bizonyára nem hagyta volna ott 6-7 éves gyermekét, nem lopta volna el a juhásztól, akivel együtt lakott az új veres gallérú gubáját, egy pár vasalatlan új csizmát, egy nagy karimájú juhász kalapot, vállalva ezzel az országos köröztetést.¹

¹ Baranya Megyei Levéltár, IV. 1003. b. 2264/1826.

FEIHASZNÁLT IRODALOM

ACTON, Thomas: Egység a különbözőségben. In: Cigány néprajzi tanulmányok 2. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Bp. 1994. 89-98. p.

Balogh István: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethnographia, 1959. 291-312. p.

Bodrogi Tibor: A tetoválás etnológiája (A személyi művészet és műfajai). Forrás, 1987.

Lakatos Antal, akinek már ismerjük a személyleírását, 1843-ban március. 110-142. p.

Borsányi László: A megfigyelési technikák az etnográfiai terepmunkában. Ethnographia, 1998. 1. sz. 53-82. p.

Choli Daróczy József: A cigányság vallás - és hitvilága. Amaro Drom, 1991. 5. sz.

Erőss Gusztáv: "Szerencsésebb éjszakát adjon az Isten". Halotti szokások, haottak visszajárása. In: R. Keleti Éva (szerk.): Az ember csak a maga sorsárul tud beszélni...Romano Kher. Budapest, 1994. 41-50. p. Romano Kher Könyvek, Néprajz 1.

Fekete László: Erőszak és utópia. Szempontok a konszenzus és a konfliktus antropológiájához, történetiségéhez és társadalomkritikájához. In: Társadalmi konfliktusok. Szerk.: Á. Varga László. Kiadja a Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarján, 1991. Rendi társadalom - Polgári társadalom 3.

Forrai - Tauszik (szerk): Orvos-biológiai tanulmányok a hazai cigányságról. Szolnok, 1986.

FRASER, Sir Angus: A cigányok. Osiris Kiadó, Bp. 1996.

Görög Veronika: A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. (Adalékok az etnikai sztereotípiák tanulmányozásához). In: Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Bódi Gábor. Salgótarján, 1993. 29-37. p.

Habony Viktória: Bözsi. Szekszárd, 1995. Kézirat.

Hajdú Imre: Cigánd története. Cigánd - Sárospatak, 1997.

Hanesch Sarolta: Rontás és gyógyítás a hajdúhadházi cigányság körében. Alföld, 1976. 4. sz. 39-45. p.

Horváth Mihály: A cigány lakosság egészségügyi helyzete egy magyarországi megyében. In: Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak? Szerk.: Szegő László. Bp. 1983. 284-299. p.

Kalányosné László Julianna: Adatok az öcsényi beásoknak a szülés és csecsemőápolás körében kialakult szokásaihoz. In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Szerk.: Kovalcsik Katalin. Bp. 1998. Tanítók kiskönyvtára 9. 53-66. p. Kiadja a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az Iskolafejlesztési Alapítvány és az MKM Felsőoktatási

ugyancsak magyar asszonyt szöktetett meg. Lakatos még nem vált Főosztálya.

Kovács János: A cigányok Szegeden. Ethnographia, 1895. 187-198. p., 280-288. p., 388-393. p.

Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954.

Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.

Nagy Pál: "Kicsinségemben elszakattam" (Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16-19. században). Educatio, 1999. nyár.

OKELY, Judith: Szimbolikus határok. A cigányság hiedelemvilágáról. Café Babel, 1991. 1. sz. 37-54. p.

Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Kiadja az ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja és a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest - Kaposvár, 1995. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1.

Rézműves Melinda: A magyarországi cigányok szokásai gyász idején. Phralipe, 1992. 11. sz. 20-25. p.

Rostás-Farkas György: A cigányok hiedelemvilága (Békés megyei gyűjtés). In: Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak? Szerk.: Szegő László. Bp. 1983. 136-155. p.

STEWART, Michael Sinclair: Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 21-40. p.

STEWART, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány. Bp. 1993. A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára.

STEWART, Michael Sinclair: A magyarországi cigányok halotti szokásai. Cigányfűró, 1994. 3. sz. 18-23. p. és 1994. 4. sz. 11-15. p.

Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp. 1891.

romungróvá, magyarul és cigányul is tudott. Éliás Jánosné, született Miklós Erzsébet nem volt szép asszony, "*hosszas verhenyeges és szeplős ábrázatú, ...savó szemű, első fogai hiányzanak, bal szemöldökén és bal szájszélén forradás látszik*". Lakatos a személyleírásában közölt adatok alapján szép arcú lehetett, talán a golyva okozta betegség és esztétikai sérülés szorította rá, hogy a nála magasabb és csúnyább Éliásnéval kösse

Szapu Magda: A kaposzentjakabi "oláh" cigányok hiedelemvilága. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 1981. 127-138. p.

Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Bp. 1999. Panoráma.

Tóth Péter: Egy németalföldi utazó a visszafoglalt Budán. In: Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 17. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1986.

Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI. Miskolc, 1993. 205-215. p.

Tóth Péter: A magyarországi cigány történelem külső forrásai. In: Pillanatképek a romák múltjából. [Győr, 1998.] Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. Felelős szerk.: Gémes Balázs. Szerk.: Bana József - Perger Gyula. 37-44. p.

Törzsök Judit: Kik az "igazi" cigányok? In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Szerk.: Kovalcsik Katalin. Bp. 1998. Tanítókiskönyvtára 9. 29-52. p. Kiadja a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az Iskolafejlesztési Alapítvány és az MKM Felsőoktatási Főosztálya.

Vácsi Márta: A cigányság egészségi állapota és az ebből adódó egészségmegőrzési feladatok. Egészségnevelés, 1991. 2. sz.

VOSSSEN, Rüdiger: A cigányok Közép-Európába érkezése. Cigányfűró, 1997. 3. sz. 7-11. p.

Wilhelm Gábor: Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál. In: Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Bódi Gábor. Salgótarján, 1993. 29-37. p.

össze a sorsát. Semmi mást nem tudunk az életükről, s nem ismerjük családi körülményeiket, szociális helyzetüket sem.

Bogdán alias Lakatos András és Dantsó Mária elszökéséről is szóltunk már, személyleírásaikat is idéztük. Dantsó Mária nővérenek személyleírását nem ismerjük, s egyéb támpontunk sincs arra nézve, hogy Bogdán miért hagyta ott gyermekestől a fiatalabbik nő kedvéért, s az sem zavarta, hogy a 16 éves lány arcát himlőhelyek borították. Ruházatuk arról árulkodik, hogy mindketten takarosán néztek ki. Bogdán András szürke gubát, veres lajbit, sarkantyús csizmát és kupec kalapot hordott. Dantsó Mária egy festett új szoknyinget, egy másik veres karton szoknyinget, egy úgynevezett zöldmarci szoknyinget, egy pár fekete csizmát, valamint kassai fodros kendőket vitt magával. Fiatalsága és csinosága mellett jelentéktelenné lettek a himlőhelyek.

De vajon mi vitte rá őt és Berki Kitát, hogy megszökjenek a saját sógorokkal ? Mi készítette Bogdán Andrást, Berki Ferencet, Budai Mátyást, Batyi Borbálát, hogy vállalják a házasságtörés gázsók és cigányok törvényei szerint is főbenjáró bűnét ? Miért szánták rá magukat ezek az emberek, hogy vágyaik beteljesülése érdekében erkölcsi normákat hágjanak át, magukra véve a közösség megvetését és a menekülés nyûgeit ? Remélhetőleg további kutatások során választ kapunk majd arra, hogy a "vonzásokon és választásokon" kívül mi szabott irányt a sorsuknak.